

საქართველო

ისტორიული მიმოხილვა

თხზულება დიმიტრი ზაქრაძისა.

პირველი რვეული

თბილისი.
მელიქიშვილისა და კამპ. სტამბა.
1871.

სარჩევი

I. საზოგადო მიმოხილვა. – უძველესს ქვეყნის ისტორიით ირიცხებიან გეოლოგია და ენები. რას გვიამბობს გეოლოგია. – ენებით ვიცით, რომ კაცობრიობის წინაპარნი გაჩენილან საშუალო-აზიაში და იქიდან გავრცელებულან ქვეყნის პირ-ზე. – სულ ძველად მჭიდროდ დამყარებულს საზგადოებას ვპოულობთ ფინიკიაში და ეგვიპტეში	გვერდი. 1 – 20.
II. მცირე აზია. – რა მნიშვნელობა აქვს მცირე-აზიას ჩვენის ისტორიისთვის. – სულ ძველად მცირე-აზიაში ვპოვებთ სემიტებს და არიელებს. – მოკლე ცნობა ამ ტომებზე. მცირე აზიის არიელებთ შორის შეინიშნებიან სომხებიც და ქართველებიც. ჰეროდოტე. – ჰეროდოტეს სიტყვით ჩვენი მხარე. – კოლხიდელნი	21 – 46.
III. კავკაზია. – იმისი გეოლოგიური ისტორია. – სხვა-და სხვა თქმულება წარდვანაზე. – ეს თქმულება გვიჩვენებს უძველესს გეოლოგიურს მოვლენას. – საიდან წარმოსდგა ლექსი კავკაზისა. – ამ ლექსის ისტორია	47 – 66.
IV. ბერძნების კოლონიები შავი-ზღვის პირად.-სტრაბონი. – როგორც გამოგვიხატავს სტრაბონი კავკაზიის ადგილებს და ტომებს. – სტრაბონის იბერია და ალბანია. – ქსენოფონტეს სურათით მესხეთი	66 – 91.
V. უძველესს უცხო-ტომთ კვალი კავკაზიაში. – ამ კვალს ვპოულობთ აქაურს ენებში, სხვა და სხვა გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაებში, სარწმუნოებაებში, ზნეობაში და ყოფა – ცხოვრებაში	91 – 121.

საქართველო.

I

საზოგადო მიმოხილვა. – უძველესს ქვეყნის ისტორიათ ირიცხებიან გეოლოგია და ენები. – ენებით ვიცით, რომ კაცობრიობის წინაპარნი გაჩენილან საშუალო-აზიაში და იქიდან გვრცელებულან ქვეყნის პირზე. – სულ ძველად მჭიდროდ დამყარებულს საზოგადოებას ვპოვულობთ ფინიკიაში და ეგვიპტეში.

„პირველად ღმერთმან შექმნა ცა და ქვეყანა, ხოლო ქვეყანა იყო უხილავი და შეუმზადებელი და ბნელი იყო პირსა ზედა წყვდიადისასა და სული მღვთისა იქცეოდა წყალთა ზედა“. ასე იწყობს თავის „დაბადებას“ უძველესი მსოფლიო წელთა-მწერალი მოსე, რომელიც ცხოვრებდა მეთექვსმეტე საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ. ამ სიტყვებით და შემდეგის სტრიქონებით მოსე წარმოგვიდგენს ქვეყნის დასაწყისს. ქვეყანა, მოსეს გამოკვლევით, ჯერ ხაოსია; წყალი და მიწა ერთმანეთში არეულია; მცენარე, ცხოველი არსადა ჩანს; დროს განმავალობაში დედა-მიწა ხაოსიდან გამოდის, წესში შედის; იმოსება სიცოცხლით. დედა-მიწა ჯერ მცენარეებს აღმოაჩენს, მასუკან ცხოველებს, ბოლოს დაგვირგვინდება „ხატითა და მსგავსებითა ღვთისათა“. აი მოსეს სურათი. თითქმის ამ გვარად გამოგვიხატავს ქვეყნის დასაწყისს თვით მსოფლიო მე-

-2-

ცნიერება. დიდი ხანი არ არის, რაც მეცნიერებამ მოიპოვა ნამდვილი ცოდნა ქვეყნის დასაწყისზე და იმის პირველ-საუკუნოებზე. დიდი ხანი არ არის, რაც ის დარწმუნდა, რომ მოსეს „დაბადება“ შეიცავს ძველის დროების სიტყვიერს გარდამოცემას, რომ ამ გარდამოცემის საფუძველი უეჭველია, რომ ის უჩვენებს ფარდას ქვეშ გეოლოგიურს ეპოქებს, მიწის პირის ცვლილებებს, ორგანიზმების ერთის მეორის შემდეგ გამოჩენას, და სხ. მოსე არის ძველის მეცნიერების ნაყოფი და წარმომადგენელი. ბევრს არ შეუძლიან მოსეს მსო-

ფლიო მნიშვნელობას მიჰხვდეს. ვისაც ჰსურს მოსე დააფასოს, ის უნდა აღიჭურვოს ახალის მეცნიერებით. უამისოდ იმის „დაბადებაში“ ჩვეულებრივი მკითხველი შესანიშნავს ვერას ამოიკითხავს.

მეცნიერება, რომელიც მოგვითხრობს ძველს ისტორიის დედა-მიწისას და ადამიანისას, არის გეოლოგია და შედარებითი ფილოლოგია ანუ ენათ-სწავლა. გეოლოგია სწავლაა მიწაზე. შედარებითი ფილოლოგია სწავლაა ენებზე. გეოლოგიას საგნად აქვს ისტორია დედა-მიწის შენივთებისა და გამოხატვა იმ ცვლილებებისა, რომელნიც იმის ზურგზე და იმის გულში მომხდარან. გეოლოგიით შევიტყეთ, როგორ დაარსდა ქვეყანა, რა იყო ის პირველად, რა მდგომარეობაში იყო როდესაც გაჩნდნენ ხმელეთი, მთები, მცენარენი, პირუტყვნი, ადამიანი; რა იყო თავდა-პირველად ადამიანი, როგორი ჰქონდა იმას ცხოვრება. ენათ-სწავლით შევიტყეთ, სად ჰქონია ამა და ამ ხალხს პირველი ადგილ-სადგომი; რომელი ტომის ფესვიდამ არის ის წარმომდგარი, რა გვარი ყოფილა იმისი ყოფა-ცხოვრება, ვისთან ჰქონია იმას დამოკიდებულება,

-3-

თავის გადასახლებაში სად და სად უმგზავრია, სად შემდგარა ის, ვის გავლენას ქვეშ ყოფილა, და სხ. _ ორივე ეს საგანი ღირს _ შესანიშნავია. ისინი შეადგენენ უკეთესს და უეჭველს მატთანეს უძველესის დროებისას, იმ დროებისას, როდესაც ადამიანი ჯერ პირუტყვულის ცხოვრებიდამ არ იყო გამოსული, წერა-კითხვა არავინ იცოდა, ისტორია არსად იწერებოდა. გეოლოგია და შედარებითი ფილოლოგია თუმცა ახლად დაწესებული მეცნიერებაა და მაშა-სადამე ჯერ მომავალს დროს იმას დიდი ასპარეზი აქვს გასავლელი, მაგრამ რაც აქამომდე იმან გამოიკვლია, ისიც დიდს სინათლეს მოჰვენს, წარსულს ეპოქებს; მეტადრე ენათ-სწავლა. არა ვგონებთ ჩვენი მკითხველი უკმაყოფილო დარჩეს, რომ ცოტაოდენ შევდგეთ ამ ორს საგანზე.

ახლა აღარავის აქვს ეჭვი, რომ ჩვენი ქვეყანა არის იმ პლანეტაგანი, რომელთაც სამყაროზე ვხედავთ, და სხვა

პლანეტიდან რომ დააცქერდით იმას, ის ისე ბრწყინავს, როგორათაც სხვანი. მაშა-სადმე ჩვენი ქვეყანა და პლანეტები ერთ-გვარად არიან შენივთებულნი. პირველად ის იყო შემდგარი, გეოლოგიის გამოკვლევით, გაზის მსგავსის გროვითაგან, რომელნიც დროს განმავლობაში შეჯგუფდნენ და შესქელდნენ; გარეთი კანი გამაგრდა; შიგნით დარჩა გალხობილი მასსა, რომლის მოძრაობითაც დედამიწა დროითი დრომდე ირყეოდა, აქა-იქ გამოჰხეთქავდა. შიგნიდამ ამ მასსის დენამ, გარედამ წყლის მოქმედებამ გამოუწერელის დროს განმავლობაში გააჩინა მრავალი მთა და კუნძული. დედამიწის კანი შემდგარია სხვა და სხვა ფორმაციებით, რომელნიც ერთი მეორეზე არიან აგებულნი. თვითოეულს ფორმა-

-4-

ციას საკუთარის ცხოვრებით უცხოვრია, საკუთარის ხელით თავისი ისტორია დაუწერია. თვითოეულს იმათაგანს დაუმარხავს თავისს გულში ნაშთი ანუ კვალი ყოვლის ორგანიზმისა, მცენარისა თუ პირუტყვისა; მრავალი იმათაგანი გაქვავებულია. თვითოეული ფორმაცია შეადგენს განსაკუთრებითს ეპოქას. უძველესის ფორმაციის ორგანიზმები დროს განმავლობაში ისე იცვლებიან, რომ მეორე ფორმაციის ორგანიზმებს მცირედლა ემგზავსებიან. მესამე ფორმაციაში იმათ სრულებით ველარა ვცნობთ. რამდენათაც ფორმაციები ისტორიულს დროის უახლოვდებიან, იმდენად იმათი ორგანიზმები ახლანდელს ორგანიზმებს ემგზავსებიან. ეს ფაქტი იმას გვიმტკიცებს, რომ მთელი დედა-მიწა ცხოვრობს, მოძრაობს და ჩვეულებრივის თვალისთვის შეუნიშნავად იცვლება. იმას აქვს თავისი სიყმაწვილე, სიჭაბუკე, სრულ-წლოვანება, მოხუცება და სიკვდილი. – ახლა ჩვენ დაჭეშმარიტებით ვიცით, რომ მესამე გეოლოგიის ეპოქაში ვრცელი საგარის უდაბნო აფრიკაში) ზღვის ძირი იყო; ჩრდილო-დასავლეთის აფრიკა, აზორის კუნძულები და პორტუგალია ჩრდილო-ამერიკასთან შეერთებულნი იყვნენ. საგარიდამ სიცხე ჯერ არა სცემდა ევროპას და ევროპა ყინვით იყო გარე-მოცული. გარდა ამისა ზღვა ჰფარავდა ჩრდილო-ნაწილს ფინლანდიისას, ოსტ-

ძეის პროვინციებს და ჩრდილო _ ნაწილს გერმანიისას. მხოლოდ შუა მხარე სკანდინავიისა ამოიმართებოდა ზღვის გულიდამ. გეოლოგიურმა დრომ განვლო. ხმელეთი ცოტ-ცოტად აბურთდა, ამაღლდა. ფრანცია და ანგლია ჯერ შეერთებულნი იყვნენ; მომატებული ნაწილი ჩრდილოეთის ზღვისა ამ დროს ხმელეთი იყო. შემდეგ ამისა დედა-მიწამ კიდევ

-5-

დაიწია. ანგლია და ფრანცია გაიყარნენ. ჩრდილოეთის ზღვის ძირი წყალმა დაჰფარა. _ თვით ახლანდელი კავკაზიის მხარე არის ნაყოფი სამ-გვარის მოძრაობისა. პირველმა მოძრაობამ მცირედ ააბურთა კავკაზიის ქედი. შემდეგ რამდენიმე დრო ეს მხარე მოსვენებული იყო. მეორე აბურთებამ გააჩინა ახალციხის მხარის მთები. კავკაზიის იქით და აქეთ დიდი ოკეანე ღელავდა. შავი ზღვა და კასპიის ზღვა შეერთებულნი იყვნენ. თვით კავკასია კუნძულს წრმოადგენდა. მესამე მოძრაობამ კავკაზიას მისცა აწინდელი თვისება და სიმაღლე. ზღვებმა დაიწიეს. ქართლი, იმერით, ვრცელი მინდვრები შავისა და აზოვის ზღვის გარეშემო, ყირიმი ხმელეთად გადაიქცნენ. ამ დროდამდე იწყობა კასპიისა და შავის ზღვის განერთება. ამ დროსვე გაჩნდნენ ვულკანები (ცეცხლს აღმომცემელი მთები) იქ, სადაც ახლა აიმართებიან ელბრუსი, ფაზის-მთა, მყინვარი და წითელი-მთა. რა დრო იყო საჭირო, რომ ამ გვარი ცვლილება მომხდარიყო? ამაზე ნულარას ვიტყვით: ეს წარმოდგენითაც არ შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ. ძნელია ამისი გამოკვლევა. ეს-კია შენიშნული, რომ გეოლოგიური-ცვლილება აქამომდე არ შეწყვეტილა და, რა მოხდება შემდეგში, არ ვიცით. ვიცით მაგალითებრ, რომ მთელი აღმოსავლეთი-ნაპირი შვეციისა უფრო და უფრო იბურთება; საუკუნოს განმავლობაში ერთს ფუტზე ადის. მეორეს ამ გვარს მაგალითს წარმოადგენს ანგლიისა და შოტლანდიის საზღვარი: აქ პიკტის კედლის აშენების შემდეგ .(ადრეანე იმპერატორის დროს რომში) დედა-მიწის პირი აწეულა 20 ფუტზე. ¹⁾ – გეოგრაფიულს ცვლილებას

-6-

თვით ჰავის ცვლილება მოაქვს. რადგანაც, როგორც ზემოთა ვთქვით, ხმელეთის პირი ერთ მდგომარეობაში არა ყოფილი, ამისთვის ჰავაც სხვა და სხვა გეოლოგიურს ეპოქაში ყოფილა სხვა და სხვა. მაგალითი ბევრი ვიცით, რომ სადაც უწინ ცხელი ჰავა ყოფილა, იქ ახლა ცივა. ამისი დასამტკიცებელი საბუთი ის არის, რომ დანაშთენებს მცენარებისას და ცხოველებისას, რომელნიც ახლა მხოლოდ ცხელს ქვეყნებში იმყოფებიან, პოულობენ იმისთანა ცივს ქვეყნებში, სადაც ჩვენს დროს იმათ ცხოვრება აღარ შეუძლიანთ.

ზემოთ ვუჩვენეთ, რომ თითქმის ყოველივე ორგანიზმი დაცულია ძველს ფორმაციებში. როდის იწყობა თვითოეული ორგანიზმი, რა წარმატებაში შედის, რა ცვლილებას გამოივლის ის, რომელს ფორმაში გადადის, ეს თვით ფორმაციების მატრიანეშია ჩაწერილი. მაშ სჩანს, ადამიანის კვალიც უნდა იყოს დარჩენილი დედახ-მიწის გულში. ამ საგანზე აი რა ვიცით. უძველესს ფორმაციებში სრულებით არსად არის იმისი დანაშთენი. შემდეგ თუმცა ვპოვებულბთ ადამიანის კვალს, მაგრამ ეს კვალი ეკუთვნის დაბალის ტომის მოდგმას და მხოლოდ ახალს ფორმაციებში იპოვება მაღალი მოდგმის დანაშთენი, ესე იგი კავკაზიის ტიპი, რომელსაც შეადგენენ თითქმის მთელის ევროპის ხალხნი და მომატებული ნაწილი აზიის მცხოვრებთა. გეოლოგია ხან და ხან იმასაც გვიჩვენებს, იმათგანი ვინ საიდამ არის მოსული. 1859 წელს შვეიცარიაში ამოთხარეს ძვლები, სხვა და სხვა ჭურჭელი და იარაღი, აგრეთვე შენობაებში ხის ბოძებზე. გამოიკვლიეს და სცნეს, რომ ამ შენობაების მცხოვრებნი მოსულან აზიიდან, საიდანაც თან მოუტანიათ იარაღი ნეფრატსა, რომელიც

-7-

ევროპაში არსად იპოვება ამ სახითვე სცნეს, რომ იმათი

ადგილი შემდეგ დაუჭერიათ იბერიის ტომებს, რომ ბოლოს დროს იბერიელნი განუდევნიათ კელტებს, რომელნიც ყოფილან გავრცელებულნი მცირე-აზიიდან ევროპის დასავლეთამდე 1500 წლის წინ ქრისტეს შობისა. რა ხანია რაც ადამიანის კვალი ამოჩნდა? ამ საგანზე აი რამდენიმე ფაქტი. ეგვიპტეში, ნილოსის მდინარის მინდვრებში, მიწის თხრის დროს, 60 – 72 ფუტზე მიწაში იპოვეს ეგვიპტური თიხის ჭურჭლის ნატეხები. რადგანაც ჟირარისა და როსიერის გამოკვლევით ვიცით, რომ აქ დედა-მიწა ერთს საუკუნეში 5½ ფუტზე მალდება, აქედამ სჩანს, რომ ეგვიპტის ხელოვნება ნილოსის გარეშემო 24,000 წლის წინათვე დამყარებული ყოფილა. ამერიკაში მისისისიპის დელტაში ამოიღეს მიწიდან ღრმად ჩაფლული ადამიანის ძვლები. გამოანგარიშებულია, რომ ვიდრე ეს დელტა შესდგებოდა, საჭირო ყოფილა 258,000 წელი; მაშა-სადამე ადამიანის ძვლები 57,000 წლისა მაინც უნდა იყოს. სედერტელტეს კენალ ქვეშ, რომელიც მელარიას ტბას ბალტიის ზღვას აერთებს, ნახეს მეთევზის ქოხი; ქოხში იპოვეს ქურა, ნახშირი და შეკრული ფიჩხი. ჩვენ ვიცით, რამოდენი დრო ყოფილა საჭირო შვეციის აღმოსავლეთის ნაპირების ცვლილებისათვის; ლაიელის გამოკვლევით, ეს ცვლილება მოითხოვს სტოკგოლმის გარეშემო 10 დუიმს ერთის საუკუნის განმავლობაში. ლაიელმავე დაამტკიცა, რომ ვიდრე ეს მხარე იქამდე აბურთდებოდა, რა სიმაღლეზედაც ახლა ის იმყოფება, დედა-მიწას კიდევ ერთხელ დაუწევია.

ეს უკანასკნელი შემთხვევა ყოფილა მიზეზი, რომ მე-

-8-

თევზის ქოხი ზღვის ქვიშას და ლოკოკინებს ქვეშ მოკვლია. ორივე ეს მოძრაობა _ დაწევა და შემდეგ აბურთება შვეციისა შეადგენს ერთად 800 ფუტს, რომელიც მოითხოვს 70 _ 80,000 წელს. ამ ხანს გაუვლია იმ დროდამ, რაც მეთევზეებს ქოხი აუშენებიათ ბალტიის ზღვის პირად. შეიძლება კიდევაც ვუჩვენოთ ამ გვარი ფაქტები; მაგრამ რაც ვუჩვენეთ, ისიც საკმაოდ აღმოგვიჩენს, რომ იმ დროდამ,

ვიდრე ადამიანის ტომი ცხოვრებს ქვეყანაზე, ასი ათასს წელს მაინც გაუვლით.

რასაც რომ დედა-მიწის პირველ-საუკუნობაზე გეოლოგია მოგვითხრობს, იმ გვარსავე მოთხრობას წარმოგვიდგენენ ენები პირველ-დროების კაცობრიობაზე. თვითოეული ენა შემდგარია, დედა-მიწის მსგავსად, სხვა და სხვა ეპოქების ფორმაციებით; ამ ფორმაციებში დამარხულია ძველი ფორმები ენისა. თუმცა შედარებითი ენათ-სწავლა სრულებით ახალი მეცნიერებაა, თუმცა ჯერ იმას ცოტა მასალა აქვს შეგროვილი, მაგრამ რაც იმას აქამომდე გამოუკვლევია ენის ისტორიაზე, ისიც ძვირფასს ფაქტებს შეიცავს. ბევრის ენისთვის იმას ჯერ ხელი არ უხლია, მაგრამ ენებს ისეთი ურთიერთი დამოკიდებულება აქვთ, რომ თუ ერთი საფუძვლიანად გამოვიკვლიეთ, სხვებზედაც შეგვიძლიან რაიმე ვთქვათ. პირველი ფორმაცია ენისა, ანუ უკეთ ვთქვათ, საძირკველი, რომელზედაც ისაშენებულია, არის იმისი ფესვი. ფესვიდამ წარმოსდგება, გაიშლება და მრავლდება სიტყვები. სიტყვა თვითოეულს ენას აქვს მრავალი; ფესვი კი არა: ბევრი-ბევრი

---

1) Древность человек. рода Шлейдена, стр. 15 – 19.

500 ¹⁾ რაც უნდა ენა შეიცვალოს, მიიქცეს, ფესვი შეურყეველად შთება, ხელ-უხლებლად გადადის ერთის ენიდამ მეორეში და მესამეში. არ არის ენა, რომ შერეული არ იყოს. არც ერთი ნათესავი, არც ერთი ტომი ისე განაპირებული არა ყოფილა, რომ იმას ოდესმე უცხო-თესლთან დამოკიდებულება რამ არა ჰქონიყოს და იმისგან სიტყვები არ შეეთვისოს. ესეც მომხდარა, რომ ერთს ენას მეორე დაუმონავებია ძალით თუ ფორმების სიმდიდრით, წარმატებით. ამასთანვე იმასაც ვიტყვით, რომ თუმცა სიტყვები ენაში ბევრჯელ შერეულია, მაგრამ იმისი გრამმატიკა შეუცვლელად შთება ნათესავურს ენებში, რაც უნდა ისინი ერთმანეთს დაჰშორდნენ. უკეთესი დასამტკიცებელი საბუთი, თუ რომელი ენა რომლის ენიდამ აღმოსცენდა, არის გრამმატიკის

ფორმები. _ ენების გამოძიებით ჯერ არა ვართ დარწმუნებული, ერთის წყვილისაგან წარმოსდგა მთელი კაცობრიობა, თუ სხვა და სხვა წყვილისაგან, სხვა და სხვა დროს. უეჭველია მხოლოდ შემდეგი ფაქტი: აფრიკულს ტომს ანუ ნეგრებს კავკაზიურს ანუ ინდო-ევროპიულს შტოზე უფრო დაბალი მოდგმა აქვს და თვით ტვინი ნეგრებისა უფრო მსუბუქია.

რიცხვი ენებისა ჯერ დაჭეშმარიტებით არ ვიცით, მაგრამ უკეთესნი ფილოლოგნი ამბობენ, ვითომც 900 მეტი ენა არ იყოს ხმელეთის პირზე ²⁾. _ „ენა მიგვიძღვის ჩვენ, იტყვის მაქს _ მილლერი, დროების წყვილიადში, ბევრით შორს, ვიდრე ასსურისტანის ლურსმნის-მსგავსი ლიტერატურა, ვიდრე ეგვიპტის იეროგლიფური ქარტიები. ენა გვაკავშირებს

---

1) Наука о языкѣ Макса Мюллера, стр. 19

2) Наука о языкѣ Макса Мюллера 1865 г. стр. 191, 201, 202.

შეუწყვეტელის სიტყვის ჯაჭვით კაცობრიობის წინაპართან და იქიდან იწყობს თავის ცხოვრებას. ენა არის ცხოველი და მოსაუბრე მოწამე კაცობრიობის ისტორიისა. უკანასკნელს დრომდე ენას არც ერთი ისტორიკი არ დაჰკითხვია, ვიდრე არ დაეკითხნენ განვითარებულნი მეცნიერნი-ზუმბოლტი, ბოპპი, ბუნზენი და სხვანი ¹⁾. ყველა მსოფლიო ენები დაიყოფება სამ გრუპჰად, ანუ ნათესაობად; ერთს შეადგენენ სემიტები ანუ არაბები, ებრაელები და არამიელები; არამიელები იყოფებიან სირიელებად და ქალდეველებად: მეორეს შეადგენენ – არიელნი, ესე იგი ინდოელები, ირანელე-ბი, კელტები, იტალიელები, ელლინები, ვენდები და ტევტონები; მესამეს – თურანელები ანუ თუნგუზები, მონგოლები, თურქები, სამოედები, და ფინნები ²⁾. სემიტნი ცხოვრობდენ ანუ ცხოვრობენ – არამიელები სირიაში, მესოპოტამიაში, ბაბილონში და ასსურისტანში; ებრაელები – პალესტინაში; არაბები – არაბისტანის ნახევარ – კუნძულზე. არიელები არიან გაფანტულნი მთელს აზიაში და ევროპაში, თურანები –

თითქმის მთლად აზიაში, მცირე იმათი ნაწილი – ევროპაში.

თუ რომ ახლა ჩვენ ყურადღებას მივაქცევთ გეოგრაფიულს მდებარებას ხმელეთისას, რომელიც ოკეანეზე აიმართება, ჩვენ ადვილად შევნიშნავთ, რომ სივრცით და ისტორიით უმეტესად შესანიშნავია აქ ის ნაწილი, რომელიც აზიას და ევროპას უჭირავთ, რომელსაც ძველ – ქვეყნად უწოდეს და რომელიც მდებარებს ეკვატორსა და ჩრდილოეთს შუა (80 პარალელი). აზია ევროპითურთ შეიცავს

---

1) Наука о языкѣ Макса Мюллера, стр. 19, 20.

2) Тамъ же, стр. 301 _ 303.

-11-

თითქმის მეათედს მთელის ხმელეთისას და ⁴/₁₀ მთელის ჩვენის პლანეტისას. ევროპა და აზია გეოგრაფიით ისე არიან ერთმანეთზე დამოკიდებულნი, რომ ფიქრობთ, ერთს ხმელეთს შეადგენენო. საზღვარი იმათში დიდი არა არის რა. ძველად ევროპას და აზიას შუა აღმოსავლეთით საზღვრად უჩვენებდნენ ხან დონის მდინარეს რომელიც ერთვის აზოვის ზღვას უწინდელს Palus Méotidus; ხან ურალის მდინარეს, რომელიც კასპიის ზღვაში ჩადის. ახლა საზღვრად ეს უკანასკნელია. აზიის ბუნება ყოვლისფრით ვრცელია. უმაღლესი ადგილი აქ – Plateau Central – შუა მხარეს შეადგენს. აქედამ დაეშვება ხმელეთი ოთხ კუთხივ; აქედამ მიმდინარეობენ ოთხსავე მხარეს ზღვებისკენ დიდრონი მდინარეები. ჩრდილოეთით, სამხრეთით Plateau მიეზღინება ვრცელ ქედებს; ჩრდილოეთის მხარის ქედი არის ალათის ქედი, რომელიც ბერინგამდე უწევს; დასავლეთით ძვეს ურალის მთა, რომელიც ჩრდილო-ოკეანემდე მიაღწევს; სამხრეთით მდებარებს ჩინელების ქუან-ლუნის ანუ ზეციური მთები. ქუან-ლუნს ერთვის გიმალაი, რომელიც ყოველ ქედებზე განსხვავებულია ისტორიითაც და სიმაღლითაც. გიმალაის შატო მიემართება სპარსეთში, სომხეთში და მცირე-აზიაში; აქ ის შეადგენს თავრს, რომელზედაც საუბარი გვექნება შემდეგ. ის ხმელეთი, რომელსაც ჩვენ გამოეხატავთ, იყოფა სამ ნა-

წილად, რომელნიც ერთი მეორესთან არიას. განსხვავებულნი ბუნებით, მცენარით, პირუტყვით, ჰაერით, ენებით, ზნეობით და განათლებით. ერთს ნაწილს შეიცავს ახლანდელი ციმბირს მეორეს თურქისტანი, მესამეს-ჩინეთი, ტიბეტი, ინდოსტანი,

-12-

სპარსეთი, არაბისტანი და მცირე-აზია, უკეთესი სიმდიდრით და სიმშვენიერით მთელს აზიაში ¹⁾.

„400 – 500 მილიონი მცხოვრები გაბნეულია აზიაში. ჩრდილო მხარეს, ციმბირის უდაბურებში, სადაც მყინვარე პოლუსის ქარი სცემს ყოველთვის, მცენარევენ სუსტნი და მიღუღნი ოსტიაკები, სამოედები, იაკუტები, კამჩადალები და სხ., რომელნიც ნადირის ხორციით და თევზით იკვებებიან. აქ არის რვა სხვა და სხვა ენაი საშუალო ნაწილში სადაც დიდ სივრცეზე ჭაობები და უნაყოფო ნიადაგი აბრკოლებენ სწავლა-ხელოვნებას, სადაც მკაცრს სიცივეს სასტიკი სიციხე მოაქვს, ცხოვრობს მოძრავი, საქონლის მიმყოლი ტომი, რომელიც შეადგენს ოთხს ერთმანეთზე დამოკიდებულს ენას: თურქები, მონგოლები, მანჯურები და აინოსები. სამხრეთ მხარეს ჰვლობენ მიწის მუშაკნი მცხოვრებნი. ესენი ენით დაიყოფებიან ათ გრუპპად. აი ეს ენები – სემიტური, რომელიც ჰვლობს არაბისტანს, სირიას და ეფრატის ბასსეინს, სომხური და ქართული კავკაზიის მახლობლად; სპარსული-ტიგრისამ სინდამდე, ძველს ირანში ინდოელი – სიმდიდამ გიმალიამდე, ტიბეტური, ინდო-ჩინური, ჩინური, მომატებულად გავრცელებული, კორეული, იაპონური. – სადაც ეს ათი ნათესავი ენა იმყოფება, იქ აზიური განათლება განსაკუთრებით გვრცელებულია. აქ იყო ასპარეზი ანუ პირველ-დასაწყისი სწავლა – ხელოვნებისა. დაშორებულნი ერთმანეთზე ენით, განსხვავებულნი სახით, ზნეობით, გონების სისუსტით, ციმბირის ხალხნი არაოდეს არ ყოფილან ისტორიაში გამო-

---

1) Histoire des découvertes géographiques. Asie Mineure par Vivien de Saint-Martin, 1845. t. II p. 1 – 6.

სულნი; სხვა ტომებზე იმათ გავლენა არა ჰქონიათ რა. აზიის შუა-ადგილის მცხოვრებნი, მოძრავნი ჩვეულებით, მაგრამ განათლების გზაზე დამდგარნი, ეს აურაცხელი ორდები სკვითიისა და თურანისა ყოველთვის ეტანებოდნენ სამხრეთს და დასავლეთს, ბევრით მდიდარს მხარეებს, ვიდრე თვით იმათი მოწყენილი და ღარიბი მინდვრები. აქ იყო ძველი ცენტრი, საიდანაც მრავალჯერ ემიგრაცია ანუ გადასახლება იწყობოდა და რომელიც დიდ გავლენას აძლევდა კაცობრიობის წარმატებას.“¹⁾ „ევროპას თავის თავად არა აღმოუჩენია რა. რაც იმას მოუპოვნია, პირველად იმას აზიიდან აქვს შემოტანილი. იმისნი მცხოვრებნი და იმისი ენები ძველის აზიურის ხის შესვიდამ არიან აღმოცენილნი. თავისის ძველის სარწმუნოებით თვით ქრისტეს აღსარებით ევროპა აზიის დავალებულია. იმისნი მცენარენი, იმისნი პირუტყვნნი, რომელნიც ევროპის ტყეებში სახლობენ, ანუ რომელნიც მუშაობაში ადამიანს მსახურობენ, არიან აღმოსავლეთითვე, სადაც იმათნი წინაპარნი იპოვებიან. ეს – კია, რომ რაც ევროპამ აზიიდან მიიღო, ის იმან წარმატების გზაზე დააყენა, სისრულეში შეიყვანა. მხოლოდ ევროპაში ავიდა ადამიანის გონება იმ სიმაღლეზე, რომელზედაც ის არსად არაოდის არა მდგარა. აქ ადამიანმა თავისი თავი ისე ასახელა, როგორც შეჭფერის „სახესა და გვირგვინსა ღვთისასა.“²⁾

ჩვენ ზევით ვუჩვენეთ, რომ არიელები პირველად ცხოვრობდნენ საშუალო-აზიაში და იქიდან გადმოსახლდნენ ევროპაში, რომ ამას გვიმტკიცებენ ენები. აქ სტატიის შესავსებლად საჭიროდ ვხადით ისიც მოვიხსენოთ, როგორ და

---

¹⁾ Asie Mineure t.II p. 6 – 8.

²⁾ Asie Mineure II p. 2, 3.

როდის დაემყარენ ამ ფაქტზე... ინდოეთში ძველად ჰსუფევდა ერთი ენა, რომელსაც ეწოდებოდა სანსკრიტი და რო-

მელიც მდიდარის ლიტერატურით იყო შემკული. სანსკრიტული ენა ხმარებაში იყო ბევრით ადრე სოლომონ მეფის წინ. მესამე საუკუნეზე ადრე ქრისტეს შობის წინ ის ამოწყდა. სანსკრიტზე იყო დაწერილი სამლო ვედის ღიმნები და მენუსა და პურანის სჯულები. სანსკრიტი ისე იყო გავრცელებული და ქებული, რომ ჩინეთის მეცნიერნიც კი ცდილობდნენ იმის სწავლას, რადგანაც ის წყაროდ მიაჩნდათ ბუდდიზმის სამლო ლიტერატურისა. არაბნი სთარგმნიდნენ სანსკრიტულს წიგნებს სპარსულსა და არაბულს ენებზე. ევროპაში სანსკრიტზე გავრცელებულს ცნობა მისსიონერებმა მე XVII საუკუნიდამ. ამ საუკუნის გასულს ერთმა ბერმა გრამმატიკაც შეადგინა სანსკრიტისა. იმისი მნიშვნელობა ვრცელდება 1784 წლიდამ, როდესაც ანგლიელებმა კალკუტაში აზიური საზოგადოება დააწესეს. სანსკრიტის ენას და ლიტერატურას მსწავლულებმა ხელი დასდვეს. უპირველესი და განვითარებული თხზულება ამ ენაზე გამოიცა 1852 წ. ის ეკუთვნის ნემეცურს ფილოლოგს ბოჰს. სანსკრიტის გრამმატიკის შედარებით ევროპიულ გრამმატიკებთან ბოჰმა გამოიკვლია ნათესავური დამოკიდებულება სანსკრიტისა, ზენდისა, სპარსულისა, ბერძნულისა, ლათინურისა, ლიტვურისა, სლავიანურისა, გოთურისა და ნემეცურის. იმან აღმოაჩინა გასაოცარი თანხმობა ამ ენების ფესვებისა და გრამმატიკულის ფორმებისა – რიცხვთა, ნაცვალსახელთა, ბრუნვათა კანკლედობათა და სხ.¹ სანსკრიტმა მოჰფინა ნათელი თვით ძველს ისტორიას არიელე-

---

¹) Наука. обь языкѣ, стр. 104 – 125, 150.

ბისას. იმან დაგვარწმუნა, რომ არიელებს თავდაპირველად საშუალო-აზიაში ჰქონიათ ბინადრობა. ამ სახელს ვენდა უჩვენებს ოქსუსისა და იაქსარტის სათავეების მახლობლად, იქ, სადაც საშუალო-აზია უფრო აბურთებულია. ამ მხარეს ვენდა უწოდებს Airyanem vaējō, არიული თესლია აქ, ენის მოწმობით, ვიდრე არიელები გაიყრებოდნენ, ისინი მიწის მუშაკნი ყოფილან. იმათ იცოდნენ ხვნა-თესვა, გზის კეთება,

სახლის შენობა, კერვა-ქსოვა; ისინი სთვლიდნენ ასამდე: იმათ ჰყვანდათ შინაური პირუტყვი; ცხენი, ძროხა, ძაღლი, ცხვარი; ისინი ხმარობდნენ სასარგებლო მეტალლებს, რკინის ცულებს შინ და ომში. იმათ იცოდნენ ნათესაობა და ქორწინება; იმათ ჰყვანდათ უფროსები და მეფეები, მორჩილობდნენ სჯულს და ჩვეულებას; სწამდათ უზენაესი არსება, რომელსაც სხვა და სხვა სახელს უწოდდნენ. – არილები გაემგზავრნენ სამხრეთისკენ და დასავლეთისკენ. რა იყო მიზეზი ამ მოძრაობისა? აი ამ საგანზე რას იტყვის განვითარებული ისტორიკი დრეპერი. აქამომდე ამ მოძრაობის მიზეზად მიაჩნდათ ხალხის განმრავლება და წინამძღომელთ სურვილი ნაყოფიერის ქვეყნების დაჭერისა. რა საკვირველია ესეც მოხდებოდა ხოლმე. მაგრამ ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ აზიიდან ისეთი სისწრაფით იწყობოდა ემიგრაცია, ეს ემიგრაცია ისეთს სიმრავლეს შეიცავდა ხალხისას – მოხუცთა და ყრმათა, ბრძოლის შემძლებელთა და შეუძლებელთა, მთელის სახლობით და ავეჯულობით, რომ უმთავრესი მიზეზი მოძრაობისა სულ სხვა უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ვიცით, რომ უმველესის დროდამ აზია შეუყოვნებლივ იბურთება. ამ აბურთებას დიდი გავლენა მოაქვს: მთელი მდინარეები შრება, სწყდება. აი მიზეზი, რომ

-16-

აზიის ნომადნი, შერყეულნი, შეშფოთებულნი, სტოვებდნენ თავიანთ ადგილ-საგომს და მიივლტოდნენ იქ, სადაც იმათ უკეთესი ადგილები წინ ედგათ. ამ გვარი გეოლოგიური შემთხვევათვით ევროპაში ხშირი ყოფილა. ქარვანის გზა მცირე-აზიაში ამოიკვეთა, რადგანაც გეოგრაფიული მდებარება ადგილისა შეიცვალა და ქვიშით შეივსო გარეშე-მყოფის უდაბურები-დამ. პიმრებმა დასტოვეს იტალია, ამისთვის რომ ზღვა მოეფინა იმათ ადგილ-სადგომს. არ არის არც ერთი ნაპირი ევროპაში, რომ ამ ფაქტს არ გვიმოწმებდეს: რეინის შესართავებს, რომელთაც რომაელების დროს ვპოვულობთ, ახლა ვეღარა ვხედავთ. აღმოსავლეთი ნაპირი ანგლიისა რამდენი-სამე მილის სივრცეზე ჩაიხრამა. საშუალო-ქვეყნის ზღვის სანაპირო წრე სრულებით შეიცვალა, ის ქალაქები, რომელნიც

ოდესმე ნაპირად მდებარებდნენ, ახლა იმყოფებიან, ზოგი – ქვეყნად შუა-გულს, ზოგი – შიგ ზღვაში. ¹⁾ – არიელებს ორი გზა ედვათ წინ: ერთი ხორასანზე ჩრდილოეთს, ახლანდელის რუსეთით, იქიდან შავის ზღვისკენ და ფრაკიისკენ; მეორე გზა სომხეთიდან კავკაზით ანუ შავის ზღვით, ჩრდილო საბერძნეთში და დუნაით გერმანიაში. სადაც არიელებს უმგზავრიათ და სადაც დროებით ბინადრობა დაუდვიათ, იქ იმათი კვალი ყველგან დარჩენილა. არია სანსკრიტულს ენაზე ჰნიშნავს კეთილშობილს, ზენდურზე პატივცემულს, ერს. ინდოეთი მანუს სჯულში იწოდება Arya àvarta, არიელი ბის სადგომი; ფრაკია არის არია; მიდია – არია; სპარსეთი ირანი; ოსები-ირონები; საქართველო, ისპანია – იბ-ერია; არ-მენია, ირ–ლანდია აგრეთვე აქედამ არიან წარმომდგარ-

---

1) Тамъ же, стр. 178. Ист. умст. разв. Европы днепера т. I стр. 24 - 28.

ნი; აღმოსავლეთი ნაწილი გერმანიისა იყო Aarii _ ეს სიტყვა არია შემთხვევით არ არის გავრცელებული: იმას თუმცა ითვისებდნენ. სხვა ტომებიც, რომელნიც არიის ფესვს არ ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ამისი მიზეზი ის არის, რომ ხანდახან ერთნი და მეორენი შერეულნი იყვნენ ხოლმე. თავის მგზავრობაში არიელები იმ ჩემულობს მისდევდნენ, რა ჩვეულობასაც შემდეგ მისდევდნენ ელიონები კოლონიების დაფუძნებაში, და სულ-ბოლოს ამერიკელები ქალაქების აშენებაში: არიელები ახალ ქალაქებს, მდინარეებს და მთებს, სადაც ბინადრობდნენ, იმ სახელებს აძლევდნენ, რომელნიც დატყვებულს ადგილებს მოაგონებდნენ. ამ გვარად ხშირია, რომ ერთი და იგივე სახელი მოგზაურობს ერთის მხარიდან მეორეში, მესამეში.. ¹⁾ რა საკვირველია, რომ ყველა არიელები ერთს დროს არ არიან გამოსულნი საშუალო-აზიიდან. ისტორიაც გვემოწმება იმაში, რომ თავდაპირველად შემოსულან ევროპაში კელტებს ესე იგი, ელლინები, რომაელები და გალლები; მასუკან გერ-

მანიელები, ბოლოს სლავიანები. თუმცა სლავიანებით გად-
მოსახლება არ შეწყვეტილა, მაგრამ შემდეგ გადმოსახლებულ-
ნი არიელების ტომს აღარ ეკუთვნიან ისინი შეადგენენ
თურანის ნათესაობას _ ფინნები, თურქები და მონგოლები. ²⁾

როდესაც ჩვენ გვსურს დაჭიმმარიტებით შევიტყოთ
პირველი საზოგადოების დაწესება ქვეყანაზე, მაშია ჩვენ
ეგრძნობთ, რომ ეს საქმე ძნელი საქმეა. ის დრო ადამიანის
სიყმაწვილეს მიემსგავსება. ადამიანს თავისი სიყმაწვილე ან

---

¹⁾ Наука объ языкъ, стр. 179 – 189.

²⁾ Тамъ же, стр. 147. – L'Empire des Tsars par Sehnitzler, t. II p. 355 – 357.

არ ახსოვს, ან სიზმარივით მოაგონდება; სხვა და სხვა ამბა-
ვი, გარემოება, სხვა და სხვა პირი არეუ _ დარევით აღსდგე-
ბიან იმის მეხსიერებაში. ასეა ისტორიის დაწესება. ყველა
ტომმა იცის თავისი ისტორიის დასაწყისი მამა-პაპის თქმუ-
ლებით, ზეპირ-სიტყვაობით ამ თქმულებას ერთი თაობა
მეორეს გადასცემს, მეორე _ მესამეს.. თქმულება იცვლება,
ბნელის ფარდით იმოსება. ამ ფარდის ახსნა ძნელია, ყველას-
თვის შესაძლებელი არ არის. ეს ფარდა არის მიფოლოგია,
დასაწყისი ისტორიისა. მითოლოგიურს თქმულებაში ღვთის
რისხვის მოვლენა კაცობრიობაზე გიოლოგიურს ცვლილებას
რასმე მოასწავებს; განვითარებულნი პირნი, აღმატებულის
ნიჭით თუ ძალით შემკულნი, გმირნი და იმათი ერთი _ ერთ-
მანეთში ბრძოლა წარმოგვიდგენენ მთელს ტომს, იმათ თვი-
სებას, ხასიათს, ხაოსურს ცხოვრებას; ხან და ხან ეს გმირნი
ღმერთების სახით შეიმოსებიან, სასწაულურს საქმეებს ჰშვრე-
ბიან. _ ამ გვარი თქმულება ვიდრე სწავლის კრიტიკით არ
აღიჭურვით, თქვენ გჯერათ, ჭეშმარიტ თქმულებად მიგაჩნი-
ათ. „უძველესს წყვდიადში, სადაც ისტორიული ფორმები ჯერ
არ დასკვნილა, ორი ათასის წლის წინ ქრისტეს შობისა,
ჩვენ შევნიშნავთ რამდენსამე გრუპპებს, რომელნიც საზო-
გადოებაებს დააწესებენ. ეს საზოგადოებები დამყარდებიან
პირველად საშუალო-აზიის აღმოსავლეთით, ჩინეთში სამ-

ხრეთით, განგის მდინარის ბასსეინში, ტიგრისა და ეფრატის ნაპირებზე, აგრეთვე ნილოსის ნაყოფიერს მდინარეებში. იმ დროს, როდესაც ბაბილონი, ასურისტანი, ირანი, ინდოსტანი და ჩინეთი დაარსდნენ, ერთეს ზღვის ანუ მეწამულის ზღვის პირიდან გამოვიდა სემიტური ნათესავი ანუ არაბული

-19-

ტომი, რომელმაც საშუალო-ქვეყნის ზღვის ნაპირ დასდო თავისი ბინადრობა, ააშენა ქალაქი. ეს ტომი იყო ფინიკიელები, ეს ქალაქი იყო სიდონი, რომელსაც პატრიარქი იაკობ 1900 წლის წინ ქრისტეს შობისა მოიხსენებს თავისის სიკვდილის დროს. ცხრა საუკუნის შემდეგ სიდონის მაგიერ აღყვავდა ქალაქი ტირი, თვით სიდონის კოლონია¹⁾.

ფინიკიელებს ჩვენ იმისთვის მოვიხსენებთ, რომ ელლინების წინათ ამათ დიდი სარგებლობა უჩვენეს კაცობრიობას. იმათ შემოიღეს მინის ხმარება და პურპურით შეღება ქსოვილისა; ფინიკიელებმა მოიგონეს ანბანი, რომელიც შემდეგ გადასცეს სხვა სემიტის ტომებს და, როგორც რიტტერი ფიქრობს, თვით ელლინებს. ფინიკიელებმავე დასდვეს საფუძველი ლიტერატურისა. იმათ ჰქონდათ თავიანთი არხივები, ბიბლიოტეკები, სადაც ინახებოდა თხზულებები სხვა და სხვა საგნებზე. ფინიკიურს ისტორიულს თხზულებებს ჩვენამდე არ მოუღწევია; მაგრამ იმათ მოიხსენებენ ძველი ელლინების მწერლები. ფინიკიელები იყვნენ პირველი ზღვით მავალი ხალხი: სხვათა შორის ისინი ცურავდნენ შავსა და კასპიის ზღვებში, ალებ-მიცემობდნენ ამ ზღვების მხარეებში, მცირე-აზიაში და დაიარებოდნენ ყირიმაბდე და დონის მდინარის შესართავამდე. ფინიკიელებმა პირველად შეჰკრიბეს ცნობები პონტისა და პავკაზიის მხარეებზე. იმათი კოლონიები იყო დაფანტული აქა – იქ, სხვა და სხვა მხარეებში, სადაც იმათ თავიანთი სწავლა – ხელოვნობა შეჰქონდათ. ფინიკიელები იყვნენ თვით ელლინების მასწავლებელნი.

---

1) Asie Mineure, II p. 15, 16.

ფინიკიელების თანა-მედროენი ეგვიპტელნი არიან. ისინი შეადგენენ სემიტურს შთამომავლობას. ეგვიპტელების ისტორია, იმათი სწავლა-ხელოვნება ჩვენ ვიცით მოსეს დაბადობით; ამისთვის ეგვიპტელებზე მხოლოდ ამას ვიტყვით, რომ მოსემ აქ მიიღო აღზდა, აქ მოიპოვა მეცნიერება. როგორათაც ფინიკიელებმა ზღვით მოიპოვეს ცოდნა სხვა და სხვა მხარეებზე, აგრეთვე ეგვიპტელებმა მოიპოვეს იგი ხმელეთით. ეგვიპტის მეფის სეზოსტრისის მოგზაურობას ხმელეთზე და მრავალის ადგილების დამონავებას ისტორია გვიამბობს დაწვრილებით. ის ცხოვრობდა 1400 წლის წინ ქრისტეს შობისა. იმან დაიპყრა ორივე მხარე ეფრატისა, ვიდრე კასპიის ზღვიდამ, პავკაზიიდან და შავის ზღვიდამ არაბისტანამდე ¹⁾. ჰეროდოტე ისტორიკმა გადმოგვცა ერთი მოთხრობა, რომელიც იმისთვის ეგვიპტის მღვდლებს ადგილობრივ ეამზნათ და რომელიც შემდეგ ამ წყაროდამ გავრცელდა: ეს ის მოთხრობაა, ვითომც იმას ფაზის ქვეყანაში თავისი მეომრების კოლონია დაესახლებინოს და ვითომც იმათნი შთამომავალნი იყვნენ კოლხიდელნი. ამის დასამტკიცებელად ჰეროდოტე უჩვენებს რამდენსამე საბუთს; მაგრამ რადგანაც ამ საგანზე ჩვენ თავის ადგილზე გვექნება სუბარი, ამისთვის აქ იმას მოკლედ ვიხსენებთ ²⁾.

---

¹⁾ История землѣдѣнія Риттера, стр. 4 _ 31. Asie Mineure, t. II p.15-17.

²⁾ Ethnogenie caucasienne par Moreau de Jonnez, 1861, p. 125 – 136, 137, 200 – 202.

II

მცირე-აზია. – რა მნიშვნელობა აქვს მცირე – აზიას ჩვენის ისტორიისთვის. – სულ ძველად რა და რა ტომები დასახლებულან მცირე-აზიაში. – მოკლე ცნობა ამ ტომებზე. – ჰეროდოტეს სიტყვით ჩვენი მხარე. – კოლხიდელნი.

ჩვენ აქ საჭიროდ ვრაცხთ მცირე-აზიას თვალი გადავავლოთ. მცირე-აზია, რომელსაც ახლა უწოდებენ ანატოლიას, Levant, არის ნახევარ-კუნძული და მდებარეებს თით-

ქმის ჩვენ საზღვრად. სამის მხრით ის შემოზღუდულია: სა-
შუალო-ქვეყნის ზღვით, არხიპელაგით, მარმარილოს ზღვით
და შავის ზღვით. დანაშთენის მხრით იმას უძევს ხმე-
ლეთი: ნაწილი სომხეთისა ეფრატის სათავეებში, და
ჭოროხის სათავე. ჩვენის ქვეყნის მხრით ჰეროდოტე
მცირე-აზიის საზღვრად აჩვენებს ფაზის მდინარეს ანუ რი-
ონს ¹⁾, ასე რომ თითქმის ნახევარი ქართველი ტომი, ესე
იგი ჭანეთი, მესხეთი და ნაწილი იმერეთისა ჰეროდოტეს
მცირეაზიაში შემოაქვს-მარტო ეს არ არის მიზეზი, რომ ჩვენ
„საქართველოს“ მცირე-აზიით ვიწყობთ. ჩვენ ვნახავთ, რომ
საქართველოს სვე, როგორათაც ძველად, აგრეთვე შემდეგ
მცირე-აზიაზე ყოფილა დამოკიდებული. ბუნება მცირე-აზი-
ისა და კავკაზიის თითქმის ერთი და იგივეა. თავრის მთა და
კავკაზის მთა არიან შეერთებულნი. მცირე-აზიაზე ჰქონია
მსვლელობა ზოგიერთს ნაწილს ძველის ტომებისას, არიე-
ლებს თუ სემიტებს, რომელთაც იქიდან ჩვენი მხარე გაუფ-

---

¹⁾ Vivien de S-Martin, *Asie Mineure*, II p. 290.

ლიათ, ან ჩვენის მხრით მცირე-აზიაში მიუძღვრათ. ისინი
ჩვენ წინაპარებს რამდენიმე ხანი დაჰკავშირებინ; ზოგნი სუ-
ლაც აქ დასახლებულან; ჩვენ სისხლს იმათი სისხლი მოჰმა-
ტებია, ჩვენს ენას იმათი სიტყვები შემოჰრევია. ამ უცხო-
ტომებს მცირე-აზიაში და ჩვენ ქვეყანაში დაუტევებიათ უპირ-
ველესის საბინაოდამ მოტანილი სახელები მთებისა, მდინა-
რებისა, ადგილებისა და სხ. – მცირე-აზიას ჩვენზე ყოველ-
თვის გავლენა ჰქონია. როდესაც ის მტერს დაუმონავებია,
მაშინ ჩვენც იმის მონებაში ჩავცვივნილვართ. როდესაც ის
კეთილ-დღეობაში ყოფილა, მაშინ ამ კეთილ-დღეობას ჩვენ-
ზედაც მოუფენია შუქი. მცირე-აზიაში ელლინებს ანუ
ბერძნებს ძველს დროს თავიანთი კოლონიები დაუწესებიათ;
ეს კოლონიები ჩვენ მხარეშიაც გავრცელებულა. იქ ალყ-
ვებულა თავდა პირველად ბერძნული სწავლა და ხელოვნობა,
რომელსაც ჩვენშიაც აღმოუჩენია თავისი ნაყოფთ მცირე-

აზიის კოლონიელებს შეუკრებიათ ჩვენ მხარეზე ისტორიული, თუ გეოგრაფიული, თუ ეთნოგრაფიული ცნობები, რომლებიც გავრცელებულა შემდეგ საუკუნოებში.

ჩვენის შრომის დაწყებაში შემწედ გვყავს ფრანცუზის მწერალი ვივიანე-სენ-მარტენი. ვივიანე არის პარიჟის საგეოგრაფო საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტი, ნიჭიერი და დახელოვნებული მწერალი. იმისი L' Année géographique შეიცავს ახალ მეცნიერთ მოგზაურობის განხილვას და წარმოადგენს მთელის მსოფლიოს აღწერას, დიად სასარგებლოს და სასიამოვნოს საკითხავად. ის გამოდის ყოველ-წლივ. ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფასია ვივიანეს Histoire des Découvertes géographiques des nations européennes dans les

-23-

diverses parties du Monde. – Asie Mineure, ორი ტომი და Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase. ორივე ეს თხზულება გამოგვიხატავს ერთად მცირე-აზიას და კავკასიას. აქ შეკრებილია თითქმის ყოველივე, რაც უძველესის დროების მწერლებს დაუწერიათ მცირე-აზიაზე და ჩვენ მხარეზე, რაც რომ ფილოლოგიას გამოუკვლევია სხვა და სხვა ტომების შთამომავლობაზე, იმათ ურთიერთს დამოკიდებულებაზე, ცვლილებაზე, ისტორიულ ცხოვრებაზე; რასაც ძველს გეოგრაფიებში სხვა და სხვა ადგილების აღწერას ვპოვებდით და რაც მითოლოგიური თქმულება ელინებისა და სხვა ტომებისა აქამომდე გადარჩენილა. რა საკვირველია, დიდის ნიჭით უნდა იყოს შემკული, დიდის მეცნიერებით უნდა იყოს განვითარებული ის მწერალი, რომელიც გაჰხედავს ისტორიის დასაწყისის გამოკვლევასა და იმისის ბნელის წყვედიადის გარღვევასა. ძნელად მოხდება, ამ ასპარეზზე ნიჭიერებამ და ცოდნამ თავისი სისუტე არ აღმოაჩინოს, აქა-იქ უგზო-უკვლო ადგილებში არ წაიბორძიკოს. მართალია ვივიანე თავისს საქმეს სიფთხილით შეუდგა. რაც ამ საგანზე დაწერილია, სხვა და სხვა თხზულებაში დაფანტულია, იმას წაუკითხავს, შეუდარებია, აუწონია. ამას ცხადად ამტკიცებს თვით ვივი-

ანეს შრომის ციტატები. – პირველ თავში ჩვენ კიდევ მოვიხსენეთ, რომ უპირველესი წელთა-მწერალი არის მოსე, რომელსაც თავის „დაბადებაში“ შემოუტანია უძველესი თქმულება კაცობრიობაზე. საკვირველია, როგორ მოაღწია იმან აქამომდე. ჩვენ ვიცით, რომ ბერძნებზე უწინ ეგვიპტელებს და მეტადრე ფინიკიელებს უგროვებიათ სხვა

-24-

და სხვა გვარი ცნობა სხვა და სხვა ტომებზე, მაგრამ ისინი თითქმის მთლად დაკარგულან. მხოლოდ თვითო ოროლა ფაქტი შერჩენილა ბერძნების მწერლების მოთხრობაებში. „მცირე-აზიას, გვიამბობს ვივიანე, გამოგვიხატავს უძველესი ელინების გამირული თქმულება, რომელიც იმათთვის ზეპირ-სიტყვით გადმოუციათ. იმათ წინაპარებს პელაზგებს. ამ თქმულებას ჯერ ელინების სახალხო სიმღერა მოიხსენებს, მასუკან იონიისა და საბერძნეთის პოეტები შემოჰკრებენ. იმან ჩვენამდე მოაღწია გადასხვავებით, არეზ-დარევით. მაგრამ რაც უნდა სუსტი იყოს ის სხივი, რომელსაც ის ისტორიის წინა დროებაზე მოჰფენს, ის მაინც საკმოდ გვიჩვენებს განვლილის ეპოქების წყვდიადში შესანიშნავს ისტორიულს და გეოგრაფიულს ფაქტებს. ამ გვარია, განაგრძობს ვივიანე, ზღაპრის მსგავსი ლეგენდები ბელლეროფონზე, თეზეიზე, ჰერკულესზე და არგონავტებზე. უძველესი იმათგანი ჩვენ მიგვიძღვის 2^{1/2} საუკ. წინ ტროადის დარღვევისა. ლეგენდა არგონავტებისა და იმათის მოთავე – იაზონისა გვიამბობს იმ ამბავს, რომელიც 1^{1/2} საუკუნით ტროადის დარღვევის წინად მომხდარა. ხოლო ტროადის დარღვევას უჩვენებენ 1200 წლ. ქრისტეს შობამდე 1)“.

ამ ლეგენდებიდამ სჩანს, რომ ელინები ჯერ დაბლა ხარისხზე დგანან ყოვლის ფრით, ბევრით დაბლი, ვიდრე ფინიკიელები. აი რამდენიმე ამისი დასამტკიცებელი ფაქტი. ქვეყანა, ელინების აზრში, მრგვალი და პტყელია; ნაპირები იმას აწეული აქვს, ასე რომ ჩრდილო ნაპირი სამხრეთზე მაღალია. ყველა მხრით იმას უვლის ჩქარი მდინარე, სახელად

ოკიანი, რომელშიაც აქვთ სათავე ყველა წყაროებს, მდინარეებს და საშუალო ზღვებსა. იმის ნაპირებზე დაბჯენილია სამყარო, რომელსაც შეადგენენ მეტალლი, ჭიქა და ადამანტი. სვეტებად იმას აქვს მთის ქედები, დასავლეთით-ატლასი აღმოსავლეთით კავკაზია. მთელი ქვეყანა იყოფა ორად: ერთია-ნაწილი დღისა, მეორე-ნაწილი ღამისა. მზის ღმერთი ჰელიოზი დღითი-დღე ამობრწყინდება მზის ტბიდან. რომელიც ფაზის აღმოსავლეთით ძევს და რომლის ნაპირებზედაც მდებარებს კოლხიდა. დღისით ჰელიოზი სამყაროზე მოგზაურობს, ოთხის ცხენით შებმულის ეტლით და ჰისპერიის იქით ოკეანის ზვირთებში ჩადის; ღამე კი დაჯადოსნილის ნავით ჩრდილოეთის მხარეებში დაიარება ¹⁾).

ელლადაში ყველანი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ცა, ღმერთების სამყოფი, ძევს ლაჟვარდოვანს სამყაროს ზემოდ. ჯოჯოხეთზე ზოგნი ჰგონებდნენ, რომ ის არის მიწის ღრმა ჯურღმულში, რომელსაც თავისი სავალები აქვს; ზოგნი ამტკიცებდნენ, რომ ის იყოფა ორად: ტარტარად მარცხნივ, ელიოზუმად მარჯვნივ და მდებარებს ერთ გვარს სიღრმეზე დედა-მიწის პირის ყველა ნაწილებისთვის. ჩასავალი აქვს, როგორათაც დასავლეთს, სადაც მზე და ვარსკვლავები ჩადიან, აგრეთვე სხვა ადგილებში ²⁾).

ერთის სიტყვით, ელლინები ჯერ ნამდვილი ბარბაროსები არიან. ავაზაკობა, კაცის ტაცება, ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა, კაცის მჭამლობა, მრავალ ცოლ-ქრმობა, დის შერ-

---

1) Asie Mineure, II p. 18, 19. Исторія землеѣд. стр. 36, 39. Исторія умств. разв. Европы Дрепера, 1865. I, стр. 93.

2) Исторія умст. разв. Европы. I, 31, 33.

თვა ცოლად, სისხლის ზღვევა, აი რა თვისებას უჩვენებენ

იმათში იმათივე ლეგენდები. თვით ელლინების გეოგრაფია სავსეა ზღაპრულის თვისებით. ჩრდილოეთით მდებარებს მტილი პესპერიდისა, რომელიც ოქროს ვაშლებს ისხამს; აღმოსავლეთით არის მტილები და მზის დროს გასატარებელი საძოვრები, სამხრეთით-უმანკო ეფიოპების ქვეყანა, რომელსაც ღმერთნი ხშირად ესტუმრებიან. საშუალო-ქვეყნის ზღვაზე სირენები თავისის სიმღერით შეაცდენენ მგზავრებს. სიცილიაში ცხოვრობენ ერთ-თვალიან ციკლოპები და კაცის-მჭამელი ლესტრიგონები ¹⁾. სივრცე ქვეყნისა ელლინების წარმოდგენით დიდი არა არის რა. იმათ იციან მხოლოდ ახლო-მახლო ადგილები; შორეულ მხარეებზე არეული წარმოდგენა აქეთ. უკიდურესს ადგილებს შეადგენენ – ჩრდილოეთით ჰიპერბორეების ქვეყანა, სამხრეთით ეფიოპია, დასავლეთით ჰერკულესის სვეტები. ამ საზღვრებს იქით თვით ჰომერმაც არა იცის რა. შუა ადგილი ქვეყნისა ელლადაა მცირე-აზიაში ჰომერმა იცის ზღვის პირები ჰელესპონტიდან როდოსამდე. ჰელესპონტს იქით რამდენადაც ის დაჰმორდება ზღვის პირს, იმდენად იმისი ცნობა სუსტდება ²⁾. ორფეის არგონავტიკა, ანუ არგონავტების მოგზაურობა კოლხიდაში იაზონის ბძანებლობას ქვეშ ოქროს რუნის სამებნელად გვიამბობს, რომ „პონტის აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ ამაზონები (მეომარი დედაკაცები). იმათ მახლობლად ბინადრობდნენ ხალუბები, თიბარენები და სხვა ტომები, რომელნიც ერთად შეადგენდნენ მასუნის სამფლობელოს. კავ-

---

¹⁾ Исторія землевѣд. стр. 40 Asie Mineure, II p. 20, 242.

²⁾ Исторія землевѣд. стр. 40 Asie Mineure, II p. 20, 242.

კავს ორფეი უწოდებს „გრძელ-ქედადგ“. იმას აქვს ვრცელი დაღმართები, მშვენიერის ღელეებით შემკული და მიწაში ღრმად ჩაწოლილი დიდი ყურე. აქ სუმესის მთის დაღმართებიც შემოსილია უცხო მწვანით. აქ მომდინარებს მსწრაფლი არაქსი. არაქსიდან გამომდინარეობენ თერმიდორი, ფაზი, თანაისი და იმის ნაპირებზე ცხოვრობენ კეთილშობილ-

ნი ტომნი _ კოლხები, ჰენიოხები და არაქსიონები. განათ-
ლებით ყველა ტომებზე მაღლა დგანან პელაზგები და მდი-
დარი სამფლობელო ჰაეტისა (კოლხიდა ¹⁾“.

აზია, რომელიც ახლა მომატებულს ნაწილს ძველის-
ქვეყნისას ჰქვიან, გავრცელდა მცირე-აზიიდან. ძველად ეს
მხარე იყოფოდა თავრს-აქეთ აზიად და თავრს-იქით აზიად.
თავრი, როგორათაც პირველს თავში მოვიხსენეთ, არის შე-
სანიშნავი და დიდი მთა, რომელიც მთელს მცირე-აზიას
გაჰყოფს ორად, სადაც აქვთ სათავე სხვათა შორის ჰალისს,
ახლანდელს ყიზილ-ერმაქს, ეფრატს და ჭოროხს. თავრი
მესხეთის მთების შუამავლობით უერთდება კავკაზს. თავრი
მთელს თავისს სიგძეზე მოფენილია, როგორათაც უმეტესი
ნაწილი მცირე-აზიისა, ვოლკანებით, რომელნიც ცხადად
ამტკიცებენ, რომ ის ცეცხლის მოქმედებას ამოუხეთქია
დედამიწის გულიდან და ამ შემთხვევას დაუბადებია ელლი-
ნების გამოხატულობაში სხვა და სხვა ზღაპრები ტიფონებზე,
ჯოჯოხეთზე... ²⁾ აზია არის დიად ძველი სიტყვა. ელლინე-
ბის მითოლოგია ამ სიტყვას არქმევს მეუღლეს პრომეთეო-

---

¹⁾ Asie Mineure, II, 165, 218, 221.

²⁾ Asie Mineure, II p. 157, 208, 253.

სიასას, რომელიც იყო შვილი იაფეტისა და მამა დევკა-
ლიონისა, წარღვნა რომ დაჰბადა ელლადაში, რომელმაც
შეჰქმნა ადამიანი თიხისაგან და ჩაჰბერა იმას ზეციდამ ჩამო-
ტაცებული ცეცხლი და რომელიც ამისთვის დაჰსაჯა იუპი-
ტერმა ასე, რომ კავკაზიის მთაზე მიჰლურსმა... საიდან უნდა
იყოს წარმომდგარი აზია? ამ სიტყვას ამისთვის მივაქცევთ
განსაკუთრებით ყურადღებას, რომ ის ნათლად გვიმტკიცებს,
რაც უნდა ძველი იყოს სიტყვა, რომელსაც ეთნოგრაფიული
მნიშვნელობა აქვს, ის არას დროს არ ივიწყება. „ჩინელების
ლიტერატურა გვიმოწმებს, ამბობს ვივანე სენ-მარტენი, რომ
საშუალო-აზიაში ცხოვრობდნენ აზები, რომელნიც სხვა და
სხვა დროს დასავლეთისკენ გაემგზავრნენ; ისინი ეკუთვნოდ-

ნენ იმ ნათესავს, რომელსაც ფესვი ჰქონდა გიმალაისთან და შტოები გავრცელებული ევროპის დასავლეთამდე. ელლინებმა ეს სახელი თავდა პირველად არ იცოდნენ. აზებს-ისინი უწოდდენ სკვითებად, რომელთაც კავკაზიის მხარეში უჩვენებდნენ. მართლაც ჩვენ ვიცით, რომ უძველესს დროებში აზები ანუ სკვითები კავკაზიის მხარეში დასახლდნენ და აქედამ აოხრებდნენ გარეშე-ქვეყნებს, სახლდებოდნენ კოლონიებით ეფრატის ნაყოფიერს მინდვრებში მცირე-აზიის ნაპირებში და ეგეის (არხიპელაგის) ზღვის გარეშემო“. ¹⁾

ვივიანე სენ-მარტენი თავისს თხზულებაში დაწვრილებით უჩვენებს ძველ-ტომებს, რომელნიც მცირე-აზიაში დასახლებულან. ეს ნაწილი ამ თხზულებისა განსაკუთრებით შესანიშნავია. რადგანაც მცირე-აზია შეადგენს, ამბობს ჩვენი

---

¹⁾ Asie Mineure, II p. 158 – 164.

მწერლი, საშულო ადგილს აზიისას და ევროპისას, ამისთვის მცირე-აზიაზე ჰქონიათ მსვლელობა ზოგიერთს ძველს ტომებს. ზოგიერთს იმათაგანს აქ თავისი კვალი დაუტევებია; ზოგნი აქ დამკვიდრებულან სხვა და სხვა ისტორიულს გარემობას, ერთის ტომის დასხმას მეორეზე, ერთის მეორესთან შერევას ამოუფხვრია, შეუცვლია პირველი ტიპი ტომთა და ნათესავთა. შენიშნულია სტრაბონისაგან, რომელიც ცხოვრობდა პირველ საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ, რომ თვით იმის დროს აქ ზოგიერთს ტომს დაკარგული ჰქონია თავისი ენა და თვით სახელი. და თუმცა ეს ასეა, მაგრამ იმ ტომების პოვნა უიმედო არ არის. ამ საგანზე ისტორია შემწეობას არ გვაძლევს. ისტორია ან სულ არას გვიამბობს, ან წინააღმდეგს და ზღაპრულს საქმეებს მოგვითხრობს. ჩვენ უნდა დავემყარნეთ ზეპირ-სიტყვითს ნაამბობს, პოეტების ნათქვამს, ენების ჩვენებას, ერთის ფაქტის შედარებას მეორესთან. ამ სახიდ შეიძლება ძველი დროები გავიაროთ, იმისი ბნელი წყვიდიადი გავარღვიოთ, თუმცა მართალია, ბევრი რამ დაგვრჩება გამოუკვლეველი“. – ეს ფაქტები გვიჩვენებს, რომ

მცირე-აზიაში ძველად დამყარებულია ორის შთამომავლობის ნათესავი. ერთს შეადგენს ინდო-ევროპიული გრუპა, მეორეს – სემიტური ანუ არამიელი გრუპა. ¹⁾ პირველნი არიან: პელაზგები, ტროადელები, ფრიგიელები და სხ. მეორენი არიან: კაპადოკიელები, კილიკიელები, კარიელები და სხ. ინდო-ევროპიულს ნათესავს დაუჭერია აღმოსავლეთი და სამხრეთო არამიელებს – ჩრდილო-დასავლეთი. პორველნი

---

¹⁾ Asie Mineure, II p. 164,199,200.

-30-

მოსულან პონტის ზღვის ჩრდილოეთით. ეს მხარე ყოფილა საერთო გზა მთელის ინდო-ევროპიელის ნათესავისა, რომელიც ძველად სხვა და სხვა დროს საშუალო-აზიით ურალზე გადმოსულა. ამ გზაზე იმათ შეჭხვედრიათ მთა-ადგილები და ღრმა ლეღეები, რომელთაც ფრაკია დაჰრქმევია. ფრაკია მდებარებდა ქვემო-დუნაისა, პონტისა, ადრიატიკისა და ეგეის ზღვებს შორის. ფრაკია იყო ისეთი ადგილი, სადაც თვითოეული ინდო-ევროპიული ტომი ხანობით ბინადრობდა. ამისთვისაც ისინი ყველანი ფრაკიელებად იწოდებიან ფრაკიიდან ისინი სხვა და სხვა მხარეს მიემართებოდნენ: ზოგნი დასავლეთისკენ და ჩრდილო-დასავლეთისკენ მშვენიერს ეგმის კიდეებში და ნაპირ-ნაპირ ელლადისა, ზემო-დუნაის ბასსეინში და სხვა-და-სხვა ევროპის მხარეებში; ზოგნი სამხრეთ-აღმოსავლეთით პროპონტიდისკენ და მცირე-აზიისკენ. ამას გარდა ინდო-ევროპიელებს სხვა გზაც ჰქონიათ, ესე იგი: სამხრეთი კასპიისა, მაზანდარანზე, ეფრატის ბასსეინისკენ ¹⁾. – არამიელები მოსულან ორის გზით _ ზღვით და ხმელეთით. ²⁾ ის დრო, როდესაც მომატებული ნაწილი ორისავე. ნათესავისა მოგროვილა აქ, არა თუ ისტორიას, თვით მითოლოგიასაც არ ახსოვს. მხოლოდ მცირე ნაწილი შემოსულა ტროადის დარღვევის შემდეგ.

აქ უნდა მოვიხსენოთ ზოგიერთი ტომი მცირე-აზიისა. იმათში მიზიელები და ლიზიელები ცხოვრობდნენ ერთი მეორის მეზობლად ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილში. იმათ

---

1) *Asie Mineure*, II p. 166, 197, 198, 229, 230, 299, *Recherches...* p. 29.

2) *Asie Mineure*, II, 194.

სამის მხრით შემოზღუდულა პროპონტიდი ანუ მარმარილოს ზღვა, ჰელლესპონტი და ეგეის ზღვა. სტრაბონი ორივე ამ ტომს ფრიგიელებად უწოდებს. ჩვეულებისამებრ სხვა და სხვა ფრიგიელების ტომთა იმათ ჰქონდათ საერთო ტაძარი. აქვე ერთს ადგილს პირველად დაერქო აზია, რომელიც აქედამ ჯერ მცირე-აზიაზე გავრცელდა, მასუკან მთელს აზიაზე¹⁾. პროპონტიდის და პონტის ჩრდილოეთით ვივიანე უჩვენებს სხვა ფრიგიელს ტომს-ბითინელებს, რომელნიც ზღვის პირად დიდს სამფლობელოს შეადგენდნენ. ძველი თქმულებაა, ვითომც იმათი გადმოსახლება ბოსფორის იქიდან მცირე-აზიაში მომხდარიყო შემდეგ ტროადის დარღვევისა. ჰომერის დროს იმათი ადგილი ჯერ მიზიელებს და ფრიგიელებს ეპყრათ. თვით ფრიგიელები ბითინელების შტო იყვნენ. ჰეროდოტეს სიტყვებით ვიდრე ფრიგიელები ევროპაში მკვიდრობდნენ, ისინი ბრიგებად იწოდებოდნენ; როდესაც მცირე-აზიაში გადმოსახლდნენ, მაშინ ფრიგიელებად სახელ-იწოდნენ. ეგვიტელების აზრით ფრიგიელები შეადგენდნენ ყველა ტომებზე უძველესს ტომს. არც ერთი ტომი არ იყო ისე გავრცელებული მცირე-აზიაში, როგორც ფრიგიელები. ისინი იყვნენ გაბნეულნი შუა-ადგილებში, ჰალისის მდინარემდე და შემძლე სამფლობელოს შეადგენდნენ. ფრიგიელების ენა ამტკიცებს იმათ ინდო-ევროპიულა შთამომავლობას: იმათი სიტყვები, იმათი გრამმატიკული ფორმები იპოვება ბერძნულში, ძველ-ლათინურში, ტევტონურში, სომხურში. იმათ მცირე-აზიაში აღმოაჩინეს წარმატება განათლებისა, რომე-

---

1) *Asie Mineure*, II, 166, 167.

ლიც მიიღეს სემიტელებისაგან, კაპკადოკიელ-სირიელებისაგან და შემდეგ გადასცეს თავიანთ მონათესავე-ელლინებს. ფრიგიელებისავე შტო იყვნენ სომხები. ამათ ინდო-ევროპიულს მოდგმაში სენ-მარტენს ეჭვი არა აქვს. სხვათა შორის იმას საბუთად მოჰყავს სიტყვები ჰეროდოტესი, რომელიც ამბობს, რომ სპარსეთის სპაში სომხები ფრიგიულად იყვნენო ჩაცმულნი და იმათ კოლონიას შეაღვენდნენო. სომხები სულ-ძველად ასკანელებად თურმე იწოდებოდნენ. ეს სახელი როგორათაც ფრიგიელებში იყო გავრცელებული, აგრეთვე იყო ხმარებაში ბერმანიის ტომებში. ბითონიაში ასკანა ერქვა ქალაქს, თემს, ტბას და მდინარეს. თვით სომხური ენის სიტყვები და გრამმატიკის აგებულება, როგორც ზემოდ მოვიხსენეთ, ფრიგიულია.

ყველა ტომებში შესანიშნავნი იყვნენ პელაზგები. მართალია იმათი სახელი ძველადვე ამოიფხვრა, მაგრამ იმათი თქმულება და მითოლოგია იმათ შთამომავლებში-ელლინებში დარჩა. ამ თქმულებაში ზოგიერთი თვით ჩვენ ქართველების შთამომავლობას შეეხება. როდესაც პელაზგებს საშუალო-აზიით ურალი გადმოუვლიათ, მაშინ იმათ პირველი ბინადრობა დაუდვიათ კავკაზიის ჩრდილოეთით. აქ ისინი წოდებულან აზიებად; ეს ამას წინათაც მოვიხსენეთ. პელაზგების მითოლოგია იმათ საერთო წინაპრად უჩვენებს იაფეტს, რომელიც კავკაზიაში ცხოვრობდა. იაფეტისა და აზიის შვილი პრომეთეი კავკაზიის ქედზე თურმე იყო მილურსმული. აქვე ცხოვრობდა პრომეთეის შვილი და ელლენის მამა დევკალიონი. ვიდრე პელაზგები ელადაში მიგროვდებოდნენ იმათი მოგზაურობა პონტის ჩრდილოეთით ყოფილა.

-33-

მცირე-აზიაში პელაზგებს დაუჭერიათ სხვა და სხვა ადგილები დასავლეთის მხრივ ¹⁾).

პელაზგების გარდამოცემავე გამოგვიხატავს ყოფა-ცხოვრება ვრებას და საქმეებს ძველის გმირებისას, ესე იგი, ბელლეროფონისას, თეზეისას, ჰერკულესისას და არგონავტებისას. ამ მითში განსაკუთრებითი ყურადღება უნდა მივაქციოთ ამაზო-

ნებს. ამაზონებს წარმოგვიდგენენ მეომარ დედა-კაცებად, რომელნიც მკვიდრობდნენ თერმიდონის ბასსეინში. იმათ ჰქონდათ სამი ქალაქი: თემის-ყური, ლაკასტია და ხალისია. იმათვე თურმე დაუფუძნებიათ ეფესი თავისის ტაძრით, ჰუმესი და სმირნა. აი მითის ნაამბი ამაზონებზე. ის ამ სახით წარმოგვიდგენს ინდო-ევროპიულს ტომს-სკვითებს, რომელთაც კავკაზია გადმოუგდიათ და მცირე-აზიაში დასახლებულან ფაზიდამ მოყოლებული ჰალესის მდინარემდე. იმათ ჩვეულებად ჰქონიათ, რომ დედა-კაცები თავისს ქრმებს ბრძოლაში და ნადირობაში არა ჰშორდებოდნენ, ცხენოსნობაში და შვილდ-ისრის ხმარებაში კარგად დახელოვნებულნი იყვნენ. აქედამ წარმოსდგა თქმულება ამაზონებზე ²⁾).

იმ სივრცეზე, რომელიც ამაზონებს ანუ სკვითებს ეჭირათ, იგივე მითი უჩვენებს ქართველ ტომს, რომელსაც უწოდებს ტიბარენებად, მოსუნეხებად, მაკრონებად პელაზგების ტიბარენები მოსესა და წინასწარ-მეტყველების გამოხატულობით, არიან ტუბალები, მოსუნეხები _ მოსხები ანუ მესხები ³⁾. მაკრონები არიან ჭანები ⁴⁾. ჩვენ შემდეგაც გვე-

---

¹⁾ Asie Mineure, II p. 169 – 197.

²⁾ Ibid. 205 n. 2, 206, 211, 221, 240, 251.

³⁾ Rech. sur les popoul. du Caucase p. 84.

⁴⁾ Asie Mineure, II p. 388.

ქნება ამ საგანზე საუბარო; ამისთვის აქ არ ვავრცელებთ სიტყვას. საჭიროდ ვხადით მხოლოდ დაურთოთ, რომ, ძველის ელინების მწერლების აზრით, ჩვენი ტომი სკვითის მოდგმის ტომია, ესე იგი ინდო-ევროპიელის შთამომავლობისა. სკვითებათვე იხსენებიან ალაზიონელები, რომელნიც ბინადრობდნენ ალაზნის მდინარეზე, ახლანდელს კახეთში ¹⁾).

სემიტები ანუ არამიელები მცირე-აზიაში თუმცა ადგილ-ადგილ ერთმანეთში არეულები იყვნენ, მაგრამ საზოგადოდ ცალკე ცხოვრობდნენ. იმათი სახელი არამი, არამიელი წარმოსდგა ებრაულის არა-მიდამ, რომელიც ჰნიშნავს მთას,

მთიანს ადგილს. ეს სახელი ძველს დროებში მისთვის მცირე-აზიის აღმოსავლეთს ნაწილს და საშუალო-ქვეყნის ზღვის მოსაზღვრე თემებს ეფრატამდე და ტიგრამდე. არამიას საზღვრად ჰქონდა თავრის მთა. არამიიდან წარმოსდგა თვით სომხების წოდება არმენ, არმენია, რადგანაც ესენი არამიელების მოსაზღვრენი იყვნენ. _ არამიელებში შესანიშნავნი არიან: კაპადოკიელები, რომელნიც მკვიდრობდნენ ზღვის პირად, მთიანს ადგილებში, ეფრატსა და ტიგრს შუა. ქრისტეს შობის წინ მერვე საუკ. ასსირელებმა დაამყარეს თავისი უფლება და თვით სახელი კაპადოკიელებში, რომელნიც იმათნი მონათესავენი იყვნენ. ალესქანდრე მაკედონელის შემდეგ ბერძნულმა ენამ განდევნა კაპადოკიიდან სირიული ენა. შემდეგ სპარსები უწოდებდნენ ამ ადგილს კაპადოკიად, ბერძენნი სირიად, რომაელები კი კაპადოკიის ზღვის პირის მხარეს პონტის კაპადოკიად. მეორე სახელოვანი ტომი იყო

---

¹⁾ Amie Mineure, II p. 206, 240, 250.

კილიკიელები, რომელთაც კაპადოკიის მხრით ჰსაზღვრავდა თავრი. კილიკიელები, კაპადოკიელები და სამხრეთ – სირიელები ერთს ენას ხმარობდნენ. მიდიელებისა და ასსირიელების ბძანებლობას ქვეშ ორივე ეს ტომი ერთ თემად იყო შეერთებული. ახლა კილიკიაში არსობს სომხური ენა, რო მელიც აქ ქრისტეს შობის შემდეგ მეთერთმეტე საკუ. გავრცელდა. – მესამე არამიელი ტომი, ღირსი ყურადღებისა, იყო კარიელები. ესენი ბინადრობდნენ მცირე-აზიის სამხრეთით. კარია ძველად იწოდებოდა ფინიკიად. ეს სახელი დარჩა შემდეგაც: რომაელების დროს როდოსის კუნძულის მახლობლად ერთს ადგილს ერქვა ფენიკე. თვით ნაწილი კარიელებისა ფინიკიურს ენას ხმარობდა. საზოგადოდ უნდა ვთქვათ, რომ მცირეაზიაში ფინიკიელებმა თავისი კვალი სხვა და სხვა ადგილში დასტოვეს: ნაწილი ლიზიასა იწოდებოდა ფინიკიად. როდოსი და სხვა საშუალო-ქვეყნის ზღვის კუნძულები იმათგან იყო კოლონიებად დაფუძნებული. ჩვენ

კიდევ მოვიხსენიეთ, რომ პირველი ცნობები იმ ადგილებზე, სადაც ფინიკიელებს მსვლელობა და აღებ-მიცემობა ჰქონიათ, იმათგან არის შეკრებილი. ისიცა ვთქვით, რომ ბერძნები დიდად არიან არამიელებისაგან დავალებულნი, რადგანაც ბერძნებს იმათგან მიუღიათ თავდა პირველად სწავლა – ხელოვნობა. ამაზე სიტყვას აღარ ვავცელებთ ¹⁾).

ამითი ვათავებთ მცირე-აზიის ძველის ტომების მიმოხილვას. ახლა ჩვენ პატარა ხნით ევროპაში უნდა გადავიდეთ და იქიდან ელინების უკანასკნელს კოლონიებს გად-

---

¹⁾ Asie Mineure; II p. 182 _ 197.

მოვყვით ისევ მცირე-აზიაში. რაც რომ აქამომდე ჩვენ გამოვხატეთ, ის ისტორიის დროებზე შორს არის: რა არის მართალი ამ გამოხატულობაში, რა არ არის მართალი, ამას დაჭეშმარიტებით ვერ ვიტყვით. ბევრში ეჭვი გვაქვს. ვნახოთ რას იტყვის მომავალი დრო და ახალი გამოკვლევა. ის დრო კი, რომელსაც ახლა შეუდგებით, ისტორიას ახსოვს, და თუმცა დაწვრილებით არ არის გამოკვლეული, მაგრამ რაც აღწერილია, ყურადღებით არის აღწერილი და გადმოცემული... ტროადის დარღვევამ დიდად შესცვალა ელინების სვე. ამ გარემოებას დაერთო ევროპის საბერძნეთში შინაური განხეთქილება, ურთიერთი ბრძოლა, გადასახლება. პელაზგების ტომთ, რომელნიც სახლობდნენ მთა-ადგილებში, იქ, სადაც შემდეგ იყო მაკედონია, დასტოვეს თავისი ცივი ადგილები, მიილტვნენ სამხრეთისკენ და მიაწვნიენ პელოპონეზის ელინებს, ასე რომ ესენი იძულებულნი იყვნენ თავისი მხარიდან გასულიყვნენ, ზოგი იმთაგანი სიცილიაში და იტალიაში გაემგზავრა, მომატებულმა ნაწილმა ეგეის ზღვით მიჰმართა მშვენიერს ქვეყნებს მცირე-აზიისას, რომლის გზაც იმათ ისწავლეს ტროადის ბრძოლის დროს. ეს გადმოსახლებული ელინები შეადგენდნენ სამს შტოს: ეოლიანელებს, იონელებს და დოროელებს. პირველად მოვიდნენ ეოლიანელები; მასუკან – ორმოცის წლის შემდეგ – იო-

ნელები, ბოლოს დროს, სამის თაობის გასულს, დორიელები. მცირე-აზიის, დასავლეთი მხარე დასახლდა ელლადიდამ გამოსულის კოლონიებით, რომელთაც შეადგინეს სამ-გვარი კავშირი. პირველი დაფუძნდა ჩრდილოეთით, მეორე-სამხრეთით, მესამე-შუა-გულში. იმათ დაიცვეს თავისი სამშობლო

-37-

ენა, თუმცა ეს ენა დროს განმავლობაში ადგილ-ადგილ განსხვავდა და დაჰშორდა დედა-ენას. იმათ დაიმარხეს აგრეთვე მამა-პაპური ყოფა-ცხოვრება და ზნეობა. იმათ დააწესეს აქ ქალაქები. თვითოეულმა ქალაქმა გაიჩინა საკუთარი განმგებობა, საკუთარი სჯული. ზოგს ჰმართავდნენ მეფენი, ზოგს თვით საზოგადოებისაგან ამორჩეულნი პირნი. ამასთანავე საერთო კავშირს ელლინები მჭიდროდ იცავდნენ. იმათ ჰქონდათ საზოგადო ტაძრები, სადაც დადებულს დროს ბერძნები იკრიფებოდნენ; იცოდნენ საერთო დღეობაები, სათამაშო წეს-დებულება. აქ დასდო პირველად საფუძველი ელლინურმა განათლებამ. მცირე-აზიის ელლინები ჰვლობდნენ მდიდრად შემკულს, ნაყოფიერს ბუნებას. იმათ წინედვით ზღვა, გაბმული ურიცხვის კუნძულებით; უკან იმათ მეზობლად ცხოვრობდნენ მდიდარნი და მჭიდროდ დასახლებულნი აზიის ტომნი. როგორათაც იონიელები, აგრეთვე სხვა ბერძნები ადრე შეუდგნენ ალებ-მიცემობას ხმელეთით და ზღვით. უმთავრესი იმათი ქალაქები განითქვა შემძლეობით და სიმდიდრით. კეთილ-დღეობამ და სიმდიდრემ ხალხი გაამრავლა და გაავრცელა. მთელი შავი-ზღვის პირი და უმეტესი ნაწილი საშუალო-ქვეყნის ზღვის კიდე ბერძნების კოლონიებით მოიფინა იმათ შორის ყველაზე მეტად ალყავდნენ ფოკეა და მილეტი ¹⁾.

ჩვენის მხრით განსაკუთრებით ღირსია შენიშვნისა მილეტი. მილეტი მდებარებდა კარიის დასავლეთად, ლათმიკის ნავთ-სადგმელის მახლობლად. ის იყო იონიელების ფედერა-

---

¹⁾ Asia Mineure, II, 259 – 269.

ციაში ანუ კავშირში პირველი. მილეტმა გაიჩინა 60 – 100 სამხედრო გემი. ხელოსნობაში და ცხვრის ფარების გამრავლებაში ის დიდად დახელოვნდა. თავისი მშვენიერი ხალიჩები და ქსოვილები მთელს მაშინელს ხმელეთზეგაავრცელა. მილეტი აღებმიცემობდა ერთინ მხრით აზიის შუა-გულამდე, მეორეს მხრით გიბრალტარის ბოლაზამდე. უმთავრესი ასპარეზი იმისის ვაჭრობისა იყო შავი-ზღვის პირი, სადაც მილეტის ვაჭრები თავისს ხელ-საქმეს ჰსცვლიდნენ ტყავებზე, მატყლზე და მონებზე. ამისთვისაც აქ იყო უმეტესად გაბნეული კოლონიები, რომლებიც მე VI – VII საუკ. ქრისტეს შობის წინ დააფუძნეს იმ ადგილებში სადაც წინად აღებ-მიცემობდნენ ფინიკიელები, ამ კოლონიებში შესანიშნავნი არიან: ჰერაკლეა, სინოპი, ამისი, გერასუნი, ტრაპიზონი, ფაზისი ანუ ფოტი, დიოსკურია ანუ ისკურია კოლხიდაში, ოდესსი, ოლვია, პანტიკაპეა, ფანაგორია და თანაისი. მილეტშივე დასდო თავდაპირველად ბერძნების განათლებამ თავისი საფუძველი. მილეტელები იყვნენ: ფილოსოფოსები – თალესი, ანაქსიმანდრე და ანაქსიმენი, ისტორიკები – ჰეკატე და კადმი, ორატორები – ესხინი, ასპაზი, არისტინი. მილეტის მახლობლად იყო აშენებული ძველი ტამარი დიდძემის აპკოლონისა, რომელსაც ჰყვანდა თავისი წინასწარ-მეტყველები და რომელიც დიდძელ პატივცემულო იყო ბერძნებისაგან. ¹⁾).

ამ დროდან მცირე-აზიაში მითოლოგია და ზღაპარ-სი-

---

¹⁾ История землевѣдѣнія Риттера стр. 25. Voyage autour du Caucase Dubois de Montpèreux. I, 56-57. Всемирная история Шлоссера I, 228 – 235. Asie Mineure, II, 269 – 270.

ტყვაობა ჰკარგვენ თავისს თვისებას: სამეცნიერო საგნების გამოკვლევა, გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობა ვრცელდება. იკრიბება ძველი თქმულება და ცნობა სხვა და სხვა

ქვეყნებზე სხვა და სხვა ტომზე. განსაკუთრებითი ყურადღება მცირე-აზიაზეა მიქცეული ¹⁾ ფალესი, რომელიც 500 წლით ქრისტეს შობის წინ ცხოვრობდა, ასტრონომიას აფუძნებს, დედამიწის თვისებას იკვლევს. იმისი მოწაფე, ანაქსიმანდრი გეოგრაფიულს ქართას ჰხატავს ²⁾. ფალუსის თანა მედროე ჰეკატე ადგენს კაცობრიობის გენეალოგიას (შთამომავლობას) და გეოგრაფიულს ქვეყნის აღწერას. სკილლაქსი გამოგვიწერს საშუალო-ქვეყნის ზღვის მხარეებს, პროპონტიდს, პონტს-ევქსინისას (შავს ზღვას) და Palus Méotide-ს ანუ აზოვის ზღვას, და ჰერკულესის სვეტებს იქით მდებარე ადგილებს. ³⁾ უმთავრესი მცირე-აზიის წარმომადგენელი არის ჰეროდოტე, რომელიც 484 წ. ქრისტეს შობის წინ ჰელიკარნასში იშვა და რომელმაც სიყმაწვილითვე თავისი თავი მეცნიერებას შესწირა. ჰეროდოტემ იშეადგინა ცხრა ისტორიული წიგნი, რომლისთვისაც იმას ისტორიის მამა დაერქვა და რომელიც აღტაცებით მიიღო მთელმა საბერძნეთმა. ათინამ დაჰსაჩუქრა ის ათის ტალანტით (ათას სამასის მანეთით) ჰეროდოტეს საგნად აქვს სპარსეთის ბრძოლა საბერძნეთთან, მაგრამ თავისის თხზულების შესავალში ის გამოგვიხატავს თვით ცხოვრებას სპარსეთისას, მიდიისას, ეგვიპტისას და სხვა ტომებისას. ჰეროდოტე არის უკეთესი და

---

¹⁾ Asie Mineure, II, 773.

²⁾ История землевѣд. стр. 44.

³⁾ Asie Mineure, II p. 274-277.

მართლ-მოუგარი ასე, რომ აქამომდე ის მაგალითად გვყავსო გასაკვირველიც არ არის, რომ ის ასე განვითარებულა: იმან-ზედ-მიწევნით იცის, თავისი საშუალო მცირე-აზია. იმას საფუძვლიანად გამოუკვლევია სპარსეთი და იმისი ყოფა-ცხოვრება თვით სპარსეთის მეცნიერების შემწეობით; ბაბილონის ტაძრების არხივები კარგად გაუშინჯავს. იმას მიმოუვლია შავი-ზღვის მხარეები ხერსონესამდე (ახლანდელი ყირიმი) და კიმმერიის ბოსფორამდე, რომელიც აზოვის ზღვის შესავალს

შეადგენს; მიმოუხილავს ბიზანტია და უპირველესი აღებმომცემი ქალაქები, რომელნიც შავ-ზღვაზე მდებარებენ – სინოპი, ფაზისი და სხ. პონტის მსარეში იმას შემოუკრებია გეოგრაფიული ცნობა აღმოსავლეთის ევროპის დიდრონს მდინარეებზე – დუნაიაზე, დნესტრზე, დნეპრზე, დონზე, იქნება ვოლგაზედაც და შორეულს მხარეებზე, რომლებზედაც ჰეროდოტეს დრომდე ბერძნებმა სულ არა იცოდნენ რა. ჰეროდოტეს თხზულება ნათლად გვიჩვენებს, რომ იმისიის დროს მცირე-აზია წარმატებაში ყოფილა. აღარა ვხედავთ იმ ყმა-წვილურს უმეცრებას, რომელიც ჰომეროს დროს და შემდეგ მოვიხსენეთ; დედა-მიწას იმათ-აზრში, აღარა აქვს პტყელი ფორმა, რომელსაც სვეტების შემწეობით ცის სამყარო დაე-ბჯინება; ოკეანე აღარ არის მდინარე, რომელიც მთელს ქვეყანას გარეშე უვლის ოკეანედამ აღარ გამომდინარებენ ზღვები და მდინარეები. ქვეყანა აღარ იყოფა ორ ნაწილად, არამედ შეადგენს მთელს ხმელეთს. საზღვრებს მაშინდელის ხმელეთისას შეადგენდნენ თვით ბუნებითი წყლის შემცველი ადგილები; დასავლეთით ჰერკულესის ბოლაზი, შემდეგ საშუალო-ქვეყნის ზღვა, პონტი ევქსინისა, ფაზი, კასპიის ზღვა,

-41-

და სხ.ჰეროდოტე ჩრდილო ნაწილს იხსენიებს ევროპად, სამხრეთს ნილოსამდე-აზიად, იმას იქით დასავლეთისკენ-ლიდიად ¹⁾. მცირე-აზია, ჰეროდოტეს სიტყვით, არის ნახევარ – კუნძული, რომელსაც ჰსაზღვრავს, ერთის მხრით – ფაზი, (კოლხიდაში), მეორეს მხრით – ნავთ-საყუდელი მირიანდრიკი, ახლანდელი სკანდერუნი, ჩრდილოეთით – პონტი და პრო-პონტიდი, დასავლეთით – ეგეის ზღვა... ბევრით ჰეროდოტეს უწინ შავ-ზღვას ერქვა ΑΖΕΙΘΘ ΠΟΝΤΟΣ (სტუმართ არა – მოყვარე) მასუკან ΕΒΖΕΙΘΘ ΠΟΝΤΟΣ (სტუმართ – მოყვარე). ეს მეორე სახელი დაურქმევიათ მილეტელებს, რომელნიც აქ უშიშრად ჰკურავდნენ. ვივიანეს აზრით ΑΖΕΙΘΘ წარმომდგარა ასკენაზით, რომელიც ძველად ჰნიშნავდა მცირე-აზიის ნაწილს, სადაც დასახლებულან ფრიგიელები, განთქმული ტომი, რომელსაც მოსე მოიხსენებს (დაბ. X, 3) ჰეროდოტე დაწვრილებით

გვიამბობს, რა სივრცე ჰქონდა პონტს, რა გზით დაიარებო
დნენ აქ ნავები. პონტის შესავლიდან ფრაზამდე ცხრა დღეს
თურმე უნდებოდნენ. პონტს უერთდებოდა ვრცელი „ტბა“
Palus Méotide (ანუ დედა-პონტისა). პონტს და პროპონ-
ტიდს აკავშირებდა ბოსფორის ბოლაზი, რომელსაც 120
სტადია ჰქონდა სიგძე; ხოლო პროპონტიდი დაკავშირებული
იყო. ეგეის ზღვასთან ჰელლესპონტეს ბოლაზით. ²⁾
ჰეროდოტეს თქმულებით მცირეაზიაში ცხოვრობდა
სხვა და სხვა ოც და ათი ტომი. იმის დროს ეს მხარე ეპ-
ყრათ სპარსებს, რომელთაც ის დაეყოთ სასატრაპოებად ანუ,
ჩვენებურად ვთქვათ, საერისთავოებად. ყველა სასატრაპოს

---

¹⁾ Исторія землевѣд. стр. 17, 46, 48.

²⁾ Asie Mineure, II p. 18, 19. n. 3,270,271, 290,291.

ჰეროდოტე დაწვრილებით აღნიშნავს ¹⁾. ზოგი სასატრაპო ისე
ვრცელი იყო, რომ დიდ სახელმწიფოს უდრიდა. ისინი სპარ-
სეთს ხარკად აძლევდნენ უფრო მიწის მოსავალს: ცხენებს,
ცხვრებს, ნაყოფს, ქსოვილს და სხვათა შორის მონებს. ქსერ-
ქსის სპა, როდესაც ის საბერძნეთზე გაელაშქრა, 29 ტომი-
საგანი იყო შემდგარი. თვითოეულს იმათაგანს ჰეროდოტე
წარმოგვიდგენს საკუთარის ტან-საცმელით, საკუთარის სამ-
ხედრო იარაღით და ჩვეულებით ²⁾.

არ შეიძლება აქ უყურადღებოდ დავტოვოთ ჰეროდო-
ტეს თქმულება სპარსეთზე, რომელიც იმის დროს სწავლით
წმადლა მდგარა. სპარსებს ჰქონდათ საკუთარი მატთანე, რო-
მელიც შეიცავდა შესანიშნავს აღწერას სხვა და სხვა ქვეყნე-
ბზე, სხვა და სხვა ტომებზე. ჰეროდოტე არქმევს იმას Αοιοι;
იქიდან გამოუკრებია იმას თავისი ცნობა საშუალო და წინა-
აზიის მხარეზე. თვითოეული სპარსეთის ქვეშე-ვრდომი ტომი
და ხარკი, რომელიც ამ ტომს შეჰქონდა, სახარკო სიაში იყო
აღრიცხული. სპარსები ხმარობდნენ სპილენძზე, ქვის ფიქალ-
ზე ანუ ფიცარზე ამოჭრილს ლანდქარტებს. ლანდქარტებზე
იყო ნაჩვენები დედა-მიწა, ზღვები, მდინარეები, ქალაქები

და შარა-გზები. ჰეროდოტეს ლანდქარტებს ხმარებაში იყო თვით საბერძნეთში. არ ვიცით ვისგან არის შემოღებული ლანდქარტები. რიტტერის ფიქრით, ეს საქმე ბერძნების საქმე არ არის, „რადგანაც ბერძნებზე ბევრით წინ ის გავრცელებული იყო კოლხიდელებში, რომელთაც ძველად თავიანთ წინა-პართაგან ესწავლათ ფიცარზე გამოხატვა ხმელეთისა

---

1) *Asie Mineure*, II. 194.

2) *Ист. землевѣд стр.* 49,50.

და ზღვის გზებისა თამისის მოგზაურობის შესამსუბუქებლად და რომელნიც ამ ფიცარს ჯერ ქვისას ხმარობდნენ, მასუკან ხისა“. სპარსეთს გზები ჰქონდა ჩინებული. ჰეროდოტე ამბობს, რომ არისტაგორის სპილენძის ფიცარზე ნაჩვენები იყო მამდე, გაჭრილი და დაყოფილი სტანციებად. სტანციებში ცხოვრობდნენ მხედრები და ამ მხედრებს დაჰქონდათ მმართველობის მიწერ-მოწერა და ბძანება. გზის სივრცეს ანგარიშობდნენ ფარსანგებით. თვითო ფარსანგი შეადგენდა 30 ოლიმპიის სტადიას ანუ $\frac{4}{3}$ საგეოგრაფო. მილს ¹⁾.

ზევით მოვიხსენეთ სპარსეთის სასატრაპოები მცირე-აზიაში. მეხუთე სასატრაპოს შეადგენდა აქ მთა-ადგილი მხარე, რომელიც მდებარებდა თერმიდონსა და კოლხიდას შუა, სადაც ცივს ღელეებში და შეუვალს ადგილებში, ჰეროდოტეს თქმით, სახლობდნენ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსუნოხები და მარესები. ხუთივე ეს ტომი სპარსეთს აძლედა ხარკად სამასს ტალანტს ²⁾. ისინი ხმარობდნენ ერთ-გვარს სამხედროა იარაღს და ტანსაცმელს. სჩანს, იტყვის ვივიანე, იმათ ჰქონდათ ერთი შთამომავლობა და ერთის შტოდამ წარმომდგარი ეწები. ამათ თავზე ეხურათ ხის ჩაჩქანი; ისინი ხმარობდნენ მოკლეს და ვიწრო ტყავის ფარს, რომლითაც მტერს იგერებდნენ; იმათ ხელში ეჭირათ მოკლე გრძელ-რკინიანი შუბი ³⁾. ჩვენ კიდევ ვთქვით, რომ ეს ტომები, ძველის მწერლების აზრით, ქართველ ნათესაობას შეადგენ-

1) Исторія. землевѣд стр. 50 – 53.

2) Asie Mineure, II p. 295.

3) Ibid p. 305.

-44-

დნენ. კოლხიდელებზე იმათი აზრი სხვა იყო: ისინი კოლხიდელებს ეგვიპტელებდ ჰხადიდდნენ. ეს პირველად უთქვამს ჰეროდოტეს. „მე გამოვკვითხეო ამაზე კოლხიდელებსაც და ეგვიპტელებსაც, ორნივე ამ აზრისა არიანო. მგვიპტელები იტყვიანო, რომ კოლხიდელები შთამომავლობენო იმ ეგვიპტელების კოლონიისაგან, რომელიც სეზოსტრისს დაუსახლებია კოლხიდაში. ამას ამტკიცებსო იმათი შავი ფერი, ხუჭუჭი თმა და წინა-დაცვეთა, რომელიც ჩეულებად აქვთო კოლხიდელებს, ეგვიპტელებს და ეფიოპიელებს, და აგრეთვე ერთგვარი სელის მოყვანა და შემუშავება როგორც ერთის ტომისაგან, აგრეთვე მეორისაგან“. აპოლონი როდოსელი, რომელიც 200 წლით ქრისტეს შობის წინ ცხოვრობდა, სწერს: „პორველის ადამიანის სამშობლოდამ, ეგვიპტიდან, გავიდა მრავალ-რიცხვის სპით განჩინებული მეომარი (სეზოსტრისი), რომელმაც ყველა ადგილებში დააფუძნა მრავალი ქალაქი: ამათ შორის ზოგი გაუქმებულია და დავიწყებული, ზოგი კი ამდენის საუკუნის შემდეგ ახლაც ჰყვავის. ამ უკანასკნელთაგანი არის ეს კოლხიდაში. კოლხიდის მცხოვრებნი მომდინარებენ იმ მხედართაგან, რომელნიც აქ დაუსახლებია ეგვიპტის გმირს. ისინი ხმარობენ თავიანთ წინაპართაგან მიღებულს ფიცრებს, რომლებზედაც გამოჭრილია მიჯნები მიწისა და ზღვისა, შარა-გზები და მცირე გზები. ეს ფიცრები მსახურებენ იმათ მგზავრობაში.“ დიოდორეც (I საუკ. ქრ. შობ. წინ.) იტყვის: „სეზოსტრისი გავიდა განგს, გაიარა მთელი ინდოეთი, მივიდა აღმოსავლეთ ოკეანემდე; მასუკან-როდესაც ჩრდილოეთით დაბრუნდა, იმან დაიმონავა სკვითია ტანაისის მდინარემდე, რომელშიც აზიას და ევროპას ჰყოფს.

-45-

იტყვიან, ვითომც იმ ეგვიპტელებთან, რომელნიც სეზოსტრისს დაუსახლება Palus Mèotis-დის გარეშემო წარმოდგარან კოლხიდის ტომნი; ამის საბუთად მოჰყავთ წინა-დაცვეთა მამრობითის სქესის ყმაწვილებისა, წინა-დაცვეთა, რომელიც ჩვეულებად აქეთ როგორც ეგვიპტს, აგრეთვე ყველა ეგვიპტის კოლონიებს და ურიებს ¹⁾).

ამ აზრს წარჩინებული გერმანიის გეოგრაფი რიტტერი სრულებით არღვევს ის სწერს: „ძველადვე, არგონავტების დროს, ბერძნები მიისწრაფოდნენ კოლხიდაში, სადაც ეძებდნენ ოქროს რუნს. იმათი პოეტური და ზღაპარ-სიტყვიერი თქმულება შეიცავს შესანიშნავს ისტორიულს ფაქტსა: ის გვიჩვენებს სააღებ-მიცემო დამოკიდებულებას საბერძნეთისას. აღმოსავლეთთან, უახლოესის კოლხიდის გზით. ბერძნები უწოდებდნენ კოლხიდელებს, ესე იგი ქართველებს როგორც მრავალს. ხვა ტომს, ბარბაროსებად, თუმცა ისინი სრულებით არ იყვნენ ბარბაროსები; ყოვლისფრით სჩანს, რომ კოლხიდელები შეადგენდნენ ძველს განათლებულს ხალხს, რომლის შთამომავლობაზედაც არა ვიცითრა და თვით არგონავტების დროდამ ბერძნები ცდილობდნენ დამყარებულ-იყვნენ ამ ხალხის მდინარეზე, ფაზზე. მარტალია, ეგვიპტელნი ამტკიცებდნენ, ვითომც კოლხიდელები შეადგენდნენ იმათ კოლონიას, რომელიც ფაზზე დასახლებულა სეზოსტრისის დროს. თვით ჰეროდოტეს მოჰყავს ამ აზრის დასამოწმებლად სუსტი საბუთი... ისინი იყვნენ ინდოელების შთამომავალნი; მაგრამ სწორედ არ ვიცით, კოლხიდაში თვითონ

---

¹⁾ Ethnogenie Caucasienne, p. 126, 130, 157.

დასახლებულან, თუ როგორც გითციგი ფიქრობს, გადმოსახლებულნი არიან სეზოსტრიდებისაგან ეგვიპტით. ლაზები და ქართველები ეკუთვნიან ინდო-ევროპიულს ტომს, როგორათაც ეს დაამტკიცა როზენმა თავის კავკაზიის ენების გამოძიებაში. ჩვენის აზრით, კოლხიდელები შეადგენენ უკანასკნელს კოლონიას ძველის კოლონიებისას, რომელნიც ჰეროდო-

დოქტორზე ბევრით წინ გამოსულან ზემო-ინდოეთიდან; ანუ ბაკტრიიდან და გავრცელებულან ოქსის მდინარის (ჰიგონის) სათავიდან კასპიის ზღვისკენ, არაქსისკენ ფაზამდე, რომელიც პონტის ზღვაზე მდებარეობს. კოლხიდელებს უმგზავრიათ იმავე გზით, რომელსაც რომაელების დროს მისდევდნენ სერები (აბრაშუმის მოვაჭრენი), პართიელების ქვეყნის საშუალო და რომლითაც შემდეგ ბუხარის ვაჭრები და ახლა ინდოეთის ბანიანები ასტრახანს დადიან. იმათი გზა იდო სამარეანზე, ორსავე ასექტრიაზე-ზემოდ ოქსის მდინარეზე, ქვემოდ – ზღვის პირად. იმ მინდვრებში, სადაც ახლა ცხოვრობენ ბუხარელები, კირგიზები, კალმიკები და ყაზახები, ჰეროდოტე, ასახელებს სხვა და სხვა ტომებს, იმათ-შორის კოლხიდელებს აზოვის ზღვის მახლობლად.. ჰეროდოტეს სიტყვით, კოლხიდელების ქვეყანა თვით ტანაისამდე მდებარეობდა ¹⁾“.

---

¹⁾ Исторія. землевѣд стр. 53, 54.

III

კავკასია. – იმისი გეოლოგიური ისტორია. – სხვა და სხვა თქმულება წარდგნაზე. – ეს თქმულება რას გვიმტკიცებს. – საიდან წარმოსდგა ლექსი კავკასია. – ამ ლექსის ისტორია.

თუ რომ მკითხველი მოიგონებს „საქართველოს“ მიმოხილვა ჩვენ ვიწყებთ გეოლოგიით და ენით. ჩვენ ვთქვით, რომ გეოლოგია და ენა შეადგენენ უპირველესს და უმთავრესს წყაროს ძველის ცხოვრებისას. გეოლოგიით და ენის მოწმობით ჩვენ , დავამტკიცებთ, რომ ინდო-ევროპიელები, სემიტელები და თურანელები გაჩენილან საშუალო-აზიაში, იქ, სადაც დედამიწა სხვა ადგილებზე მომატებულად აბურთებულა. ჩვენ გამოვიკვლიებთ, რომ აქედამ ისინი სხვა და სხვა დროს, სხვა და სხვა გზით გამგზავრებულან ევროპისკენ, ინდოეთისკენ, მცირე-აზიისკენ, და სადაც იმათ მოგზაურობაში უბინადრნიათ, იქ თავიანთი კვალი დაუტყვევიათ. შემდეგ გვქონდა საუბარი განსაკუთრებით მცირე-აზიაზე, სადაც შემოგროვილსან ორის მოდგმის შთამომავალნი: ჩვენ

ვაჩვენეთ, ვინ იყვნენ იმათში ინდო-ევროპიელნი და ვინ-არა-
მიელნი. ამ ტომთ გროვაში ჩვენ გავარჩიეთ სომხის მოგდმაც
და ქართველის მოდგმაც ნისლით გარემოცული. გარდა ამი-
სა ევროპიული განათლების საფუძველი მცირე-აზიაშივე
შევნიშნეთ... ახლა ჩვენ მხარეს, კავკაზიას უნდა მივჰყოთ
ხელი: უნდა გამოვხატოთ, გეოლოგიური გამოკვლევა რას
გვიამბობს იმის აგებულებაზე, იმის ისტორიაზე, საიდან წარ-

-48-

მომდგარა თვით სახელი კავკაზია, სულ ძველად რა ტომს
ჰქონია დროებითი ბინადრობა კავკაზიაში ანუ იმისს არე-მა-
რეში, რა კვალი დარჩენილა იმისი აქამომდე ჩვენ მხარეში
და თვით ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაში.

ზემოდ ვთქვით, რომ გეოლოგია ახალი მეცნიერებაა;
მაგრამ ისე ახალი არა, რომ გუშინდელი ან დღევანდელი
იყოს, თუმცა იმისი მჯიდროდ დამფუძნებელი ანგლიელი
ლაიელი ახლაც ცოცხალია. ჩვენ დროს ევროპა, აზია, ამე-
რიკა, მეტადრე ევროპა თითქმის ზედ-მიწევნით არის გამო-
ძიებული. კავკაზიის მხარის გეოლოგია ახლა მყარდება. კავ-
კაზია ამ მხრით გააკვრით მოუხსენებია წარჩინებულს გუმ-
ბოლტს; გაკვრითვე შეჰხებიან იმას პარროტი, კუპფერი, ბე-
რი და დუბუა-დე მონპერე. ამათში ყველაზე მეტად და
საფუძვლიანად გამოუკვლევა კავკაზიის გეოლოგიური აგე-
ბულება, როგორათაც საზოგადოდ ჩვენი მხარე, დუბუას,
რომელსაც პავკაზია მიმოუვლია 1830 წელს და უმეტესი
ნაწილი თავისის Voyage autour du Caucase (ექვსი წიგნი
ძვირფასის ატლასით) საქართველოს აღწერისთვის შეუწირავს,
და რომელსაც ხშირად, შევხვდებით ჩვენს თხზულებაში. კავ-
კაზიის გეოლოგიას აფუძნებს აკადემიკი აბიხი. აბიხი თით-
ქმის ოცი წელიწადია რაც-ამ საქმეს შეუდგა და წარმატებაც
მისცა გეოლოგიას. იმისი გეოლოგიური სტატიები გაბნეუ-
ლია აქა-იქ, გერმანიის ჟურნალებში, მაგრამ, საუბედოდ ის
სწერს ნემეცურად მძიმეს და ძნელ-გასაგონის ენით. 1862
წელში რუსის პროფესორმა შჩუროვსკიმ. ჩვენ დიდად და-
გვავალა: იმან შემოჰკრიბა რაც რომ მეცნიერებას და მეტად-

ბეჭდა 1866 წ. მეშვიდე წიგნში Записокъ Кавказ. Отд. Русск. Геогр. Общ. ამ საგანს გამოიკვლევს აგრეთვე სალასკის სტატია Очеркъ орографіи и геологіи Кавказа.

კავკაზიად უწოდებენ იმ ვრცელს მთის ზურგს, რომელიც იწყობა ტამანის ნახევარ-კუნძულით ანუ შავის ზღვით და მიემართება რა სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, სწყდება აფ-შერონის ნახევარ-კუნძულით კასპიის ზღვაზე. კავკაზია იყო ფა-ორად: პირველია ზემო-კავკაზია, რომელიც შეადგენს უმთავრესს მთის ზურგს და რომლის სიგმეც არის 1000 ვერსამდეც და სიგანე 200 ვერსამდე; მეორეა – ქვემო ანუ მცირე – კავკაზია, რომელიც პირველთან შეკავშირებულია მესხეთის მთით და საქართველო-იმერეთის მთით. ზემო – კავკაზია მისდევს ერთს გაყოლებას, თუმცა ეს გაყოლება გაბრუნდებული წრეა ამ წრეზე უმაღლესს ქედებად ირიცხებიან ელბრუსი 18,523 ფ.), უსახელო-მთა(16,941 ფ.) და ყაზიბეგი ანუ მყინვარი (16,523 ფ.) ყაზიბეგი ელბრუსზე დაბალია 1969 ფუტით ¹⁾. მცირე – კავკაზია წარმოადგენს ორ-გვარს-სისტემას: ერთია ფერანგი, რომელიც მისდევს სამხრეთ – დასავლეთის გაყოლებას, მეორეა ლიხი, რომელიც აღმოსავლეთით დასავლეთს მიემართება. მცირე-კავკაზიის სისტემას ეკუთვნის არარატის მთა, რომელიც მდებარებს ერევნის გუბერნიაში და სიმაღლით მხოლოდ ელბრუსზე და უსახელო-მთაზე დაბალია. მცირე-კავკაზიისკვე ერთვის თავრის მთა, რომელიც მცირე-აზიის მიმოხილვაში მოვიხსენეთ. თავრს უკავშირდება გიმალაის მთა ინდოეთში.

---

¹⁾ Русскій Вѣстникъ 1862, № 3, стр. 76, 85, Зап. Кав. отд. Русск. Геогр. Общ. VII стр. 11.

საზოგადოდ მომატებული ნაწილი კავკაზიის ზურგისა მთელს თავის გაყოლებაზე ყოველთვის დაგვირგვინებულია თოვლის

ფარდით: აქ სამუდამო თოვლის წრე ძეგს 11000 ფუტზე. ეს წრე ეკვატორის წრეზე 5000 ფუტით დაბლაა. ალპის მრეხში ისა ძეგს 8200 ფუტზე, პირენეის მთაში 8400 ფუტზე. მიზეზი ამ განსხვავებისა ის არის, რომ თუმცა საზოგადოდ დასავლეთი მხარე უფრო თბილია, მაგრამ იქ ზაფხული ატლანტიკის მახლობლად ისე ცხელი არ არის, როგორათაც პაკვაზიაში. კაკვაზიის ზურგი, მრავალს ადგილს, ყველა მხრით დაგლეჯილია ხეობებით და გზას აძლევს მდინარეებს, რომელნიც მაღალის მთების სამუდამო. თოვლით იკვებებიან და რამდენადაც სათავეებს ჰშორდებიან, იმდენად ხეობაებს აგანიერებენ და სულ ბოლოს ამინდვრებენ ¹⁾).

ვისაც კი ოდესმე კაკვაზიის ზურგზე უმგზავრნია, ის არას დროს არ დაივიწყებს იმ გასაოცარს სახილველს რომელსაც იმას თვალ წინ წარმოუდგენს ქვე-მდებარე ხმელეთი. ამ სახილველს მიემსგავსება, ისიც სუსტად, ადელვების დროს ზღვა, როდესაც, იმას მრისხანე უხილავი ძალა ქვესკნელით აზვირთებს, როდესაც მთელი ზღვა მთებად გადაქცეულია, ერთი ზვირთი მეორეს ეჯახება, ერთი მეორეზე მაღლა ადის. ამ გვარია კაკვაზიის ზურგი შავის ზღვიდამ მოყოლებული კასპიის ზღვამდე: ის მთლად აზვირთებულია სხვა და სხვა გვარის მთით. უკედ ვთქვათ, ის არის უსაზღვროდ ამფოთებული ოკეანი, რომელიც ხან ღრუბლებამდე მიილტვის, ხან უფესკრულამდე ჩაეჯახება. ცხადად გრძნობთ, რომ ოდესმე აქ საზარელი, ბრძოლა ჰქონიათ ხმელეთის კანს და ქვესკნელის

---

¹⁾ Русск. Вѣст. 1862 № 3 ст. 76 – 77, 81– 83, 87 – 88.

ძალას რომელსაც ის შემდეგ დაუძლევია, აუხეთქია, აუბურთებია და დაუსერავს ერთი – ერთმანეთზე არეგ – დარევით მიუყრია. თუმცა კაკვაზიის ქვეყნების მთები პირველის შეხედულობით ნამდვილს ხაოსს წარმოადგენენ, მაგრამ როდესაც აზიხმა გეოლოგიის შემწეობით ისინი გაჩხრიკა და გამოიკვლია, მაშინ იმან ამ ხაოსში ჰპოვა ოთხი უმთავრესი სისტემა, რომელიც შეადგენს მთელის კაკვაზიის საფუძველს, ესე

იგი, ოთხივე სისტემა გვიჩვენებს ოთხ-გვარს გაყოლებას, რომელსაც მთები მისდევენ. აზიხის გამოკვლევით აქეური მთები მიემართება: ზოგი – დასავლეთით აღმოსავლეთისკენ, ზოგი – სამხრეთ – აღმოსავლეთით ჩრდილო – დასავლეთისკენ, ზოგი სამხრეთ – დასავლეთით ჩრდილო – აღმოსავლეთისკენ და ზოგი ჩრდილოეთით სამხრეთისკენ. უმთავრესი მთები კავკაზიისა ისინი არიან, რომელნიც მისდევენ დასავლეთით აღმოსავლეთის მხარეს. როდესაც ეს სხვა და სხვა მხარის მიმართულება, რომელიც ქვესკნელის ძალის მოძრაობით მომხდარა, ერთი – მეორეს შეჰხვედრიან, მაშინ გაჩენილა ხეობაები. სადაც მდინარეებს გზა მისცემთ. ჩრდილო – აღმოსავლეთის აბურთება კავკაზიის ზურგისა ამითია შესანიშნავი, რომ ისა და საშუალო-აზიის ზურგები ერთს დროს აღმართულან. ¹⁾ ახლა ეჭვი აღარ არის, რომ კავკაზიის მხარეები ქვესკნელის ცეცხლის მოქმედებით არიან ამართულნი. მაგრამ როდის მომხდარა ესა? რომელ ეპოქებს უნდა მივაწეროდ დედა-მიწის ისტორიაში ეს მრავალ-ჯერ განმეორებული ცვლილება? ეს საგანი საფუძვლიანად გამოუკვლევა მხოლოდ აზიხს. – ახლანდელის აზრით მთელი დედა-მიწის კანი

---

¹⁾ Рус. Вѣст. 1862. № 3. Стр. 91, 95.

შემდგარია ცამეტის ფორმაციით. ფორმაცია არის საზოგადოდ ის გროვა შენივთებათა, რომელნიც არიან წყლის თუ ცეცხლის ნაწარმოებნი, რომელნიც ერთი მეორესთან სრულებით ისე განსხვავდებიან, რომ თვითოეული იმათაგანი ცალ – ცალკე ეპოქას შეადგენს. თვითოეულს ფორმაციას თავისი სახელ-წოდება აქვს. არც ერთ მხარეში არ იპოვება ერთად ყველა ცამეტი ფორმაცია; თვითოეული მხარე შემდგარია რამდენისამე ფორმაციით. კავკაზია შენივთებულია, აზიხის გამოძიებით, რვა ფორმაციით ¹⁾. აქ მეშვიდე ფორმაცია, ანუ იურის ფორმაცია უძველესს ფორმაციად მიითვლება. ის ამოხეთქილა ყველაზე ადრე. ეს შემთხვევა მიეწერება იმ ცვლილებას, რომელსაც დაუარსებია კავკაზიის ზურგი და

რამდენსამე ათას ფუტზე აუბურთებია. დუბუას აზრით ის არის ნაწარმოები მსხვილ – მარცვლოვანის გრანიტისა, რომელიც თვითონ ცეცხლის ნაწარმოებია და შეადგენს უძველესს ფორმიციას; გრანიტია საძირკველი კავკაზიის ზურგისა ელბრუსსა და მყინვარის შორის, აგრეთვე მესხეთისა და საქართველო-იმერეთის მთისა 2). შემდეგ კავკაზიის აბურთებისა იურის ფორმაციით იმ ზღვებმა, რომელნიც აქეთ დაა იქით სცემდნენ იმის ძირს, დროს განმავლობაში დაჰბადეს ცარცის (мѣловая) ფორმაცია, რომელიც აქ დიდად გავრცელებულია და კავკაზიის იქით და აქეთ განსხვავებულა. საქართველოსა და სომხეთის მთებში ეს ფორმაცია არის ნაწარმოები წყლისა და ცეცხლისა. ჩრდილო – კავკაზიაში ამ ფორმაციის განმავლობაში მშვიდობიანობა ჰსუფევდა; არა ცვლი-

---

1) Русск. Вѣст. 1862, № 4, стр. 693, 694.

2) Тамъ же, № 3, стр. 103; № 4, стр. 699..

ლება ცეცხლის მოძრაობით არა მომხდარა რაი აქ ეს ფორმაცია გავრცელებულა მლბრუსით კასპიის ზღვამდე და შეიცავს მრას,ჰალს გაქვავებულს ძველს მცენარეს და ცხოველს. ამ ეპოქაში კავკაზიის ზურგს უფრო აუწევია; ის მდგარა ვრცელ კედლად ჩრდილოსა და სამხრეთს ზღვებს შუა 4). უკანასკნელი ფორმაცია იყოფა სამ წაწილად; უძველესი იმათში არის ეოცენისა საშუალო – მიოცენისა, უკანასკნელი ანუ სულ ახალი პლიოცენის. ეოცენის ეპოქის გაქვავებული ლოკოკინები ძალიან მცირედ მიემსგავსებიან ახლანდელებს, მიოცენისა-ზოგიერთი ახლაც ცხოვრობს, პლიოცენისა – მომატებული ნაწილი ჩვენს დროს იპოვება 2). ჩვენ მხარეში ეს ფორმაცია შესანიშნავი ამითია, რომ იმას გაუჩენია ქვის მარილი, რომელიც მომატებულად გავრცელებულა სომხეთში, ესე იგი ნახიჩევანის მახლობლად, პულჰში, ქალის-მანში და სხვაგან 3). ამ ფორმაციის განმავლობაში ზღვას დიდი სივრცე ჰქონია: მოყოლებული შავის-ზღვის დასავლე-

თის პირით, მარმარილოსა და ეგეის ზღვის პირით, იმას ჰჰერია მთელი ეს სივრცე; ის სცემდა მთელს კავკაზიის ქედს, უმაღლესის ვაკე – მაღლობების გარდა და აერთებდა კასპიის ზღვას არალის ზღვასთან. ამ ფორმაციას შესდგომია დილუვიის ეპოქა (diluvium წარღვნა), რომელიც კავკაზიის მხარეების-თვის ძალიან აშფოთებული ეპოქა ყოფილა: იმას დაუტევე-ბია დიად ვრცელი ფორმაცია, ესე იგი დიდ – ძალი კონგლო-მერატების წყობა. კონგლომერატი ჰნიშნავს (con ერთად

---

1) Русак. Вѣст. 1862, № 4, 700 – 701.

2) Основные начала геологии Ляйеля, т. II, стр. 455, 458, 462.

3) Русс. Вѣст. 1862, № 4, стр. 702 – 703.

glomerо შენივთება) წყლის მოქმედებით შემრგვალებულს სხვა და სხვა მოდგმის ქვებს, რომელნიც ერთი მეორეს შეჰ-დუღებიან. როდესაც ეს მასები გარეთ ამოხეთქილა, მაშინ იმათ გაუმსიათ ვრცელი მთის ღეღეები და დიდ – მინდვრე-ბად გადუქცევიათ. იმ დროს გაჩენილა ახლანდელი დიდ – მშვენიერი ვაკეები შურაგელისა, ჯავახეთისა, ლორისა, მა-ღალი მთა – მინდვრები ყარაბაღისა, აღმანგანისა და ალაგე-ზისა. იმ დროს მისცემია კავკაზიას ის სიმაღლე და ის თვი-სება, რომელსაც ახლა ის წარმოსადგენს. იმ დროს ამართუ-ლა უშველებელი მთები – მყინვარი, ელბრუსი, ფაზის _ მთა და სხვები. იმ დროს მაღალ – მთებში გახსნილა ვულკანები ანუ კრატერები (crater დიდი ჯამი ანუ ქვაბი), საიდანაც დაწყებულა ცეცხლისა და ლავის ანუ გამდნარის ქვების დენა ¹⁾. უმთავრესს ვულკანებად მიითვლება კავკაზიის ჩრდი-ლოეთით ელბრუსი მყინვარი, შელთრაქი, სამხრეთით – ყე-ლი ანუ გუდავა. მცირე-ჰაეკაზიაში და საზოგადოდ სომ-ხეთში ვულკანები უზომოდ არის გავრცელებული; იმათ შო-რის არიან არარატი, ალაგეზი და სხვები ²⁾. ახლა ვულკა-ნები დახშულია: მაგრამ ცეცხლის მოძრაობა არ შეწყვე-ტილა: ამას გვიმტკიცებს ცხელის – წყლის დენა მიწის გუ-ლიდამ, რომელიც აქ მრავალია, თვით ცეცხლის დენა ბა-ქოს გუბერნიაში და მიწის – ძვრა, რომელიც დროითი –

დრო არყევს ჩვენს დედა-მიწას და რომელმაც სხვათა შორის
1840 წ. არარატის მთის კრატერი გახსნა და მდიდარი სო-

---

1) Русск. вѣст. 1862 № 4, стр. 705-707

2) Тамъ же, № 3, стр. 101 -103. Записки Кавк. отд. геогр. общю кн. VII стр.
109, 110.

-55-

ფელი ახური ჩანთქა და 1859 წ. ქალაქი შამახია თითქმის
სულ დაანგრია ¹⁾. რაღა ეჭვი უნდა, რომ ზემოდ-ჩვენებულის
ცვლილებას თვით ჩრდილოს – ზღვის მდგომარეობის ცვლი-
ლებაც უნდა შესდგენიყო. ჯერ კაი-ხანი შაერთებულნი
იყვენენ შავი ზღვა, კასპიის ზღვა და არალის ზღვა. გეო-
ლოგიურის ენით ვთქვათ დიდი ხანიც არ არის გასული, რაც
ისინი გაერთებულან. ამისი ნიშნები ჩვეულებრივის თვალის-
თვის ახლაც ცხადია. ასტრახანისა და კავკაზიის ვრცელი ვა-
კეები ზღვის გამშრალს ძირს წარმოადგენენ. აქ ხშირია იმ
მოდგმის ლოკოკინები, რომელნიც ახლანდელის კასპიის
ზღვის ლოკოკინებში არ გაირჩევიან. კასპიის მხარის მიმო-
ხილვაში ეიხვალდს შეუნიშნავს, რომ იმის გარეშე – ადგი-
ლები ახლაც ცვლილებაშია: ქვესკნელი ძალა კასპიის პირს
ზოგან აბურთებს, ზოგან ადაბლებს ეს არის მიზეზი, რომ
ბალხანს ყურე და მთელი აღმოსავლეთის ნაპირი ასტრა-
ბადამდე აწეულა ასე, რომ მდინარე ამურ-დარია, ანუ ოქ-
სუსი, რომელიც ბალხანის ყურეში ჩადიოდა, ტრუხმენის
ველის აწევით აღმოსავლეთისკენ მიმართულა და ახლა არა-
ლის ზღვას ერთვის. ბაქოს მახლობლად ქვიტკირის შენო-
ბაები, რომელნიც ოდესმე ზღვის ნაპირად მდგარან, ახლა
ისე ღრმად არიან ჩაწოლილნი შიგ ზღვაში, რომ იმათი შე-
ნიშვნა შეიძლება მხოლოდ მოწმენდილს დარში. ცხადია,
რომ ამ მხარეში ზღვას დაუწევია. „არალო – კასპიის ზღვის
გაერთება, მურჩისონის აზრით, ორი აბურთების ნაწარმოე-
ბია. პირველ აბურთებაზე გაჩენილა ვრცელი ეელო რომე-

---

1) Русск. вѣст. № 3. стр. 110-118. Газ. „Кавказ“ 1869 г. № 105.

ლიც კასპიისა და არალის შუა ძევს. კასპიის ზღვა ამ დროს ჯერ კიდევ თურმე ასხამდა მთელს ასტრახანის მინდვრებს და კავკაზიის დაცემულის მხარის შემწეობით უერთდებოდა შავ – ზღვას. სრული განერთება კასპიისა და შავის ზღვისა და ამ უკანასკნელის გარეშემო მდებარე ველების აღმოჩენა არის ნაწარმოები მეორე აბურთებისა, რომელიც მურჩისონის ფიქრით მომხდარა ისტორიის წინა დროებში და არა დევკალიონის წარღვნის წინ, როგორც ამას პალლასი ამტკიცებდა ¹⁾.

თუმცა უკინას კნელი პავკაზიის აბურთება გეოლოგიის ენაზე ახალი ცვლილება არის, მაგრამ ისტორიას მაინც არ შეუძლიან ის ჟამი აღრიცხოს არ შეუძლიან სთქვას, იმის შემდეგ რამოდენა ხანს გაუვლია. იქნება ოდესმე ესეც შევიტყით მეცნიერებას საზღვარი არა აქვს. ჯერ ვერას ვიტყვით. ესკი შეგვიძლიან თითქმის დარწმუნებით ვთქვათ, რომ ვიდრე ცეცხლის – მთები ანუ ვულკანები თავისს მოქმედებას შესწყვეტდნენ, კაცობრიობა გაჩენილი ყოფილა. რადგანაც იმ დროს საშუალო – აზიიდან ურალის მინდვრები და კასპიის სამხრეთი წყლისაგან განთავისუფლებულნი ყოფილან, იქნება იმ დროს განმავალობაში დაწყობილა ის გადმოსახლება, ტომთა, რომელიც ჩვენ ამას წინად ვრცლად მოვიხსენეთ. თუ ამ აზრს დავემყარებთ, მაშინ, რა საკვირველია, თვით იმ ცვლილებას, რომელიც დედა – მიწის პირზე მომხდარა, ადამიანის მეხსიერებაში თავისი კვალი უნდა დაეტევებინა. მართლა და არც ერთი ძველი შემთხვევა არ არის ისე გავრცელებული სხვა და სხვა მოდგმის ტომებში, რო-

---

¹⁾ Русск. Вѣст. 1862, № 2. стр. 459; № 4 стр. 707 – 709.

გორც თქმულება წარღვნაზე. ეს სიტყვა, როგორც უკეთესს ებრაულის ენის მცოდნე პირთ ესმით, ჰნიშნავს ქვეყნის აღშფოთებას, აღრევას წყლით და ცეცხლით ¹⁾. ეს ასეც არის: როდესაც ქვესკნელით ცეცხლის – მოძრა-

ობა არყევს მიწის კანს, მაშინ წყალიც ირყევა, აქა-იქ ხმელეთს მოეფინება. ახლა ესეც უეჭველია, რომ მიწის ძვრას მოაქვს თან ჰაერის ცვლილება, წვიმის დენა; რამდენადაც ცეცხლი მიწის გულიდამ ძლიერ და ხანგრძლივ მოქმედებს, იმოდენად ძლიერ და ხანგრძლივ წვიმს... წარღვნაზე თქმულება გადმოგვცეს ებრაელებმა, ქალდეველებმა, არაბებმა, ბერძნებმა, კელტებმა, ინდოელებმა, ჩინელებმა. ზოგნი იმათაგანნი წარღვნას უჩვენებენ მთელს ხმელეთის პირზე, ზოგნი – ადგილ-ადგილ. სულ-ძველად ზეპირ-სიტყვაობა წარღვნას კერძობითოს თვისებად იხსენიებს, შემდეგ საზოგადოდ ავრცელებს. ბერძნების წარმოდგენით წარღვნა იყო ადგილობრივი შემთხვევა ²⁾. ქსენოფონტე ჩამოგვითვლის ხუთგვარ წარღვნას. იმის აზრით პირველი მომხდარა ნეპტუნის შვილის ოგიგეზის დროს, რომელიც ათინაში პირველ მეფედ ირიცხება. მიზეზი ამ წარღვნისა ყოფილა კოპაის ტბის ადიდება. მეორე ყოფილა ჰერკულესის დროს: იმას უმუშავნია ერთი თვე. მესამე წარღვნას მეორე ოგიგეზის მეფობაში აუოხრებია ატიკა. მეოთხე მომხდარა ორის საუკუნის შემდეგ დევკალიონის დროს და სამის თვის განმავლობაში მოსდებია მთელს თესალიას. მეხუთეს ქსენოფონტი უჩვენებს ტროადის ბრძოლის ეპოქაში; იმას დაუნთქავს ნაწილი სიცილიისა ³⁾. შესანიშნავი ეს არის, რომ სხვა და სხვა უცხო

---

1) Moreau de Jonnés Ethnogenie Caucasienne, p. 309.

2) Ibid p. 285, 298. 299. 319, 327.

3) Ibid. p. 300.

ტომების გარდამოცემაში წარღვნაზე თითქმის განსხვავება არა არისრა. ებრაელების ნაამბობი ჩვენ კარგად ვიცით. ამ გვარივეა სხვების ნაამბობი: ზნეობის გარყვხა ხალხში, ერთი-ერთმანეთში არევა, ღმერთების წინააღმდეგი მოქმედება, ამის გამო ღმერთების განრისხება, სასჯელის მოვლენა ცეცხლით და წყლით, ადამიანის ნათესავის დანთქმა, ერთის ოჯახის გადარჩენა უმაღლესს მთაზე ნავით თუ კიდობნით და სხ. ¹⁾.

ისეთი ნამდვილი სურათი წარღვნისა არავის არ გადმოუცია, როგორც გადმოგვცა ჰეზიოდემ. ჰეზიოდე იყო ელლადის წარჩინებული პოეტი, რომელიც პეროდოტეს სიტყვით, ცხოვრობდა მეცხრე საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ. ჰეზიოდეს აზრით წარღვნა შეუდგა ტიტანების ბრძოლას უმთავრესს ღმერთთან – იუპიტერთან. ტიტანები იყვნენ შთამომავალნი ატლანტების მეფისა ურანოსისა და ტიტესი ანუ მიწისა. იმათი მოდგმა იყო ადამიანის მოდგმაზე მაღალი, ღმერთების მოდგმაზე დაბალი. ზოგიერთნი ტომნი ტიტანებს უწოდებენ დევებად (devas; devils, აქედამ წარმოსდგა diable ეშმაკი) ანუ ჯანებად: ქართველები – გმირებად, ჩერგეზოსნი ნარტებად, ²⁾. ყორანი მოიხსენებს ადითებად. ბერძნები იტყვიან, ვითომც ტიტანებისაგან მიეღოთ იმათ პირველად სწავლა-ხელოვნება, წინასწარ-მეტყველობა, მსხვერპლის შეწირვა, სარწმუნოების წესი. ტიტანები ისეთის ძალით იყვნენ მოსილნი, რომ იმათ შეეძლოთ წვიმისა და სეტყვის მოვლი-

¹⁾ Ethnog. Caucas. p. 299, 303-331.

²⁾ ист. адиг. народа „Кавк. Календ. 1862 г. стр. 19, 27. Осетинс. тексты Шифнера, стр. 20-30, 43, 51, 71, 87 въ прилож. къ XIV т. Зап. Имп. Ак. Наукъ.

ნება. ტიტანებივე ყოფილან ერთ-თვალნიანი ციკლოპები, რომელთაც ადგილ-სადგომს უჩვენებენ სიცილიაში და რომელთაც უშველებელის ლოდის შენობაები დაუტევებიათ აქა-იქ. ტიტანებს აუტეხიათ ბრძოლა იუპიტერთან და იუპიტერს იმათ დასასჯელად აუწყვეტია უფსკრული და ცის-სამყარო, ცეცხლი და წვიმა. ჰეზიოდეს სიტყვით „ზღვებმა იწყეს საზარელი გრგვინვა; ხმელეთმა მოსცა ხმა გოდებისა; ცა ირყეოდა; ღმერთების ვრცელი სადგომი ოლიმპი იძროდა იმათ ფეხქვეშ; დიდროვანის ლოდების სროლამ აათრთოლა მთელი ტარტარი; ქვეყნის ელემენტები აშფოთდნენ; ქარიშხალი და ჭექა-ქუხილი ასტყდნენ; შავმა ნისლმა და ცეცხლის მოქმედებამ დახშეს მზე, შესძრეს მთვარე, დაამხვეს მთები და

ზღვები... თვით ტიტანები ღმერთებმა ჩასთხარეს დედა-მიწის ჯურღმულში, სადაც საუკუნოდ შემჭულნი არიან უფს-კრულს წყვდიადში“. ვინც იცის, რა არეულობა მოაქვს ბუნებაში ცეცხლის მოძრაობას ქვესკნელით, ის ადვილად მიჰხვდება რასაც წარმოადგენს ჰეზიოდეს სურათი ¹⁾... ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ზოგოერთი ძველი თქმულება აქ მოხსენებულს შემთხვევას უჩვენებს Palus-Meotide-ის (ახლანდელის აზოვის ზღვის) გარემომო. ფრანცუზის მწერალი მორო-დე-ჟონნესი, რომლისაც Ethnogenie Caucasi-enne აქ ხელთ-მძღვანველად გვაქვს, ყოველსავე, რაც ძველად წარღვნაზე უთქვამთ, კავკაზიის მხარეში ეძებს. იმის ფიქრით ბუნების აღმფოთება წარღვნის წინ კავკაზიის ვულკანების მოქმედებას მოასწავებს; თვით ნოეს კიდობანი შავ-ზღვაში

---

¹⁾ Ethn, Cauc 313 – 317.

თურმე ჰცურავდა, ვიდრე არარატის მთისკენ გაემგზავრებოდა. მორო. ამტკიცებს, ვითომც წარღვნის წინ და შემდეგ კავკა-ზიის გარემომო დაწესებულა ადამიანის საზოგადოება, აქ და-მყარებულა თავდა პირველად განათლება, სარწმუნოების დოღმატები; აქედამ გაზნულა კაცობრიობა სხვა და სხვა ქვეყნის მხარეებში – ინდოეთში, ჩინეთში და სხვაგან; აქედამ გავრცელებულა როგორათაც თქმულება წარღვნაზე, აგრეთვე პირველ-დასაწყისი წარმატება ყოფაცხოვრებისა და სწავლა-ხელოვნებისა; აქედამ არის გატანილი სხვა და სხვა სახელ-წოდება მთებისა, მდინარეებისა, ტომებისა და სხ. ¹⁾. მოროს აზრი იქნება ზოგიერთში მართალი იყოს, მაგრამ საზოგა-დოდ უსაფუძვლო აზრია, რადგანაც ის ეწინააღმდეგება რო-გორათაც გეოლოგიურს ფაქტებს, აგრეთვე ენების საძირ-კველზე აშენებულს მეცნიერებას და მსოფლიო ისტო-რიისაგან გამოკვლეულს ფაქტებს.

ზემოდ ვთქვით, რომ უმეტესი ნაწილი შესანიშნავთ სახელწოდებათა ჩვენის მხრის მთებისა, მდინარეებისა და სხ. მოტანილია საშუალო-აზიიდან. ამ საგანზე დაწვრილებით

ქვემოდ მოვილაპარაკებთ. აქ ჩვენ მხოლოდ იმას მოვიხსენებთ, საიდან და როგორ წარმოსდგა კავკაზია. ეს სახელ-წოდება ცხადად გვიჩვენებს იმ კავშირს, რომლითაც უძველესი ჩვენი ისტორიის წინა-დროება დამოკიდებულია საშუალო აზიაზე. კავკაზიის სახელ-წოდებაზე განსაკუთრებით ყურადღება მიუქცევიათ კლაპროტს თავისს Voyage an mont Caucasus et en Géorgie, 1823, და ვივიანე-სენ-მარტენს. ერთიც

---

¹⁾ Ethn. Cäuc. p. 292 – 293, 301 – 340.

და მეორეც ამაზე სხვა და სხვა აზრისანი არიან. ჩვენ უპირატესობას ვაძლევთ სენ-მარტენს, რადგანაც იმისი საბუთები ახლად გამოკვლეულს ფაქტებზეა დამყარებული... ჯერ ეს უნდა ვთქვათ, რომ კავკაზიას აქამომდე სხვა და სხვა ტომი სხვა და სხვა სახელს აძლევს. თურქნი მთელს იმის გაყოფას უწოდებენ კაფ-თაგათ ანუ კაფის-მთად, სპარსები და თათრები იალ-ბუზად ანუ ყინულის-ფაფრად, ქართველები-იალბუზის მთად, ხან თემად, სომხები-იალბუზი-სარად, რომელიც იმასვე ჰწოდებენ, რასაც ჰნიშნავს ქართული სახელ-წოდება. ეს კია, რომ ქართველები და სომხები კავკაზიის სახელსაც ხმარობენ. იალბუზი ან ელბრუსი, კლაპროტის გამოკვლევით, ძველს სპარსულს ენაზე ჰნიშნავს მაღალ-ტანს, სიმაღლეს. აქამომდე სპარსეთში, ჯეზალის მაზრაში, ელბრუსად უწოდებენ ორს მაღალს მთას. კლაპროტის აზრითვე კაფი უნდა უდრიდეს ძველს მიდიურს სიტყვას კაფსჰს, კასჰს; კასჰიის ზღვა და თვით კასჰიელების ტომის სახელი ამ მთის სახელიდან უნდა იყოსო წარმომდგარი, რადგანაც ერთის-თენის მოწმობით, რომელიც სტრაბონს მოჰყავს, კავკაზიის ტომნი კავკაზიას კასჰიის მთად უწოდებენ ¹⁾. აქედამ სჩანს, რომ კლაპროტი კავკაზიას ადგილობრივ სახელად ჰხადის. ვივიანე-სენ-მარტენი ამის წინააღმდეგს ამბობს: ის ამ სიტყვას ეძებს იქ, სადაც ინდო-ევროპიელების წინა-პარნი გაჩენილანდა საიდანაც მრავალი გეოგრაფიული სახელ-წოდება გავრცელებულა მცირე-აზიაში და ევროპაში. როდესაც ალექსან-

---

1) Voyage au mont Caucase, I p. 132 – 137.

თანა-მგზავრებს უპოვნიათ აქ კავკაზია: ამ სახელს ინდო-ელები უწოდნენ იმ თოვლით-მოსილს მთა-ადგილს, რომელიც გიმაღლის სამხრეთით ძვეს ბაკტრიანს და არიანს შორის. შემდეგ ბერძენ – რომაელთ მწერლები, პტოლომეი და პლინი კავკაზიას ინდოეთშივე უჩვენებენ. ამ საგანზე ყოველივე ეჭვი უნდა დავტოვოთ, ამბობს სემ-მარტენი, როდესაც ჩვენ წარმოვიდგენთ, რომ იმ მთა-ადგილებს, სადაც გიმაღლი იწყობა, კავკაზიად იხსენებენ როგორათაც ძველი სანსკრიტის წერილები, აგრეთვე ახალი მოგზაური-მწერლები. იქ, სადაც ინდუსის მდინარეს სათავე აქვს, სენ-მარტენის გამოკვლევით, ცხორობდა ძველად და ცხოვრობს ახლაც შემძლე და გავრცელებული ტომი ჰაზ-აზები; იმათ მთებს სანსკრიტები უწოდნენ ჰაზა-გირს (გირი სანსკრიტულად მთაა). ეს სიტყვა მიდო-სპარსების ენაზე კობ-კაზად გადაქცეულა, რადგანაც ამ ენაზე კობი მთასვე ჰნიშნავს, სენ-მარტენი იმასაც ამტკიცებს, ვითომც სულ-ძველად კობ-კაფი რქმევიყოს იმ მთის სისტემას, რომელიც ირანიდან სამუალო-აზიაში თურანისაკენ მიემართება და რომელიც ხორასანით და კასპიის ზღვის სამხრეთით ჩვენ კავკაზიას უერთდება ¹⁾).

რა დროს დაჰრქმევია ჩვენ თემს კავკაზია? უძველესი ელინების მწერლები, როგორც წინად მოვიხსენეთ, არიან ჰეზიოდე და ჰომერი, რომელნიც ჰყვოდნენ ცხრ-ასის წლით ქრისტეს შობის წინ. იმათ ეს სახელი არა სცოდნიათ. ჰომერი არ უჩვენებს არც აზიას, არც კავკაზიას, არც კოლ-

---

1)Rech. sur les popul. du Caucase, p. 178 _186.

ხიდას, არც პონტს, არც ფაზს; კოლხიდას ის იხსენიებს აეტის სამფლობელოდ. ჰეზიოდე უჩვენებს მხოლოდ ფაზს. მართალია ორივეს არგონავტიკაში, რომელშიაც იმას აუწერია არგონავტების მოგზაურობა კოლხიდაში და რომელიც მეთოთხმეტე საუკ. ცხოვრობდა ქრისტეს წინად, კავკაზია სახელ-წოდებულია, მაგრამ ესეც ვიცით, რომ არგონავტიკა შემდეგ არის შეცვლილი და დამატებული. ნამდვილი გეოგრაფიული ცნობა ჩვენ მხარეზე ბერძნებში იმ დროდამ ვრცელდება, როდესაც მილეტელეუს შავი-ზღვის პირად თავისი კოლონიები მოუფენიათ, ესე იგი, მეექვსის საუკუნეიდამ. პირველად იხსენებენ კოლხიდას და კავკაზიას ესხილი, ფერესიდი და პინდარი, რომელნიც 550 _ 500 ცხოვრობდნენ. ამ დროსვე უჩვენებენ ბერძნები აზიას; ეს სახელი თავდაპირველად დაპრქმევია იმ ადგილს. რომელსაც ყუბანის მდინარე ჰრწყავს და მეოტიდის ანუ აზოვის ზღვის აღმოსავლეთად მდებარებს.

აქვს თუ არა აზიას დაკავშირება კავკასიასთან? ვინ ყოფილა ამ კავშირის მიზეზი? აი რა დაგვრჩა ჩვენ გამოსაკვლევი... აქ ცოტა უნდა შევდგეთ და ორი შემთხვევა ვუჩვენოთ. პელაზგების ზღაპარ-თქმულებით ვიცით, რომ უძველესი ინდო-ევროპიული ტომი, რომელიც კავკაზიის ჩრდილოეთით და მეოტიდის გარეშემო დასახლებულა, ყოფილან კიმმერიელნი. იმათ მოიხსენებს ორფეო იმ დროს, როდესაც, როგორც ზემოთ ვთქვით, კავკაზიის სახელი ჯერ ხსენებაში არ არის. იმათვე უჩვენებენ ძველ ტომად ჰეკატე მილეტელი და თვით ჰეროდოტე. იმ ადგილს, სადც იმათ მჭიდრო სადგომი ჰქონიათ, ესე, იგი ყირიმს, კიმმერია დაპრქმევია; თვით

აზოვის ზღვის გასავალს კიმმერიის ბოსფორად სახელ-სდებია. აქ ახლაც მრავალი სასაფლავოებია გორაკების მსგავსად აქა-იქ გაფანტული, სადაც ძველი საუნჯეა დამარხული კიმმერიელების დროდამ. კიმმერიელებს იხსენიებს თვით მოსე თავისს დაბადებაში XIV საუკ. ქრისტეს შობის წინ: ის იმათ კავკაზიის გარეშემოვე ასახლებს. კიმრები ანუ გომ-

რები თავდა-პირველად აქედამ დაძრულან და ევროპის დასავლეთისკენ გამგზავრებულან, თუმცა არც ისტორიას, არც ზღაპრულ-თქმულებას ეს დრო არ ახსოვს. ეს უეჭველია რომ კიმრების შთამომავალნი არიან კელტები ანუ გალლები. კიმრები თავისის ადგილ-სადგომიდან განუდევნია სხვა უცხო-ტომს, სკვითებს, რომელთაც იმათთან ერთი მოდგმა ჰქონიათ, თუმცა ზოგნი უსაფუძვლოდ არ ამტკიცებენ, რომ სკვითებად იხსენებიან როგორათაც ინდო-ევროპიელნი ტომნი, აგრეთვე თვით თურანის მოდგმის ტომნი ¹⁾. სკვითები კიმერიელების მოსაზღვრენი ყოფილან და კავკაზიის და კასპიის ზღვის სამხრეთად და სამხრეთ-აღმოსავლეთად მდგარან. მოსე და ეზეკიელი სკვითებს უწოდებენ გოგისა და მაგოგის ტომად, არაბები და სპარსები იაჯუჯებად და მაჯუჯებად. სკვითები ყოფილან გავრცელებული და მოძრავი ტომი. ძველი მწერლები იმათ გამოჰხატვენ ირანისა და ეფრატის ვაკეების მოზინადრე ნათესავეების დაუძინებელ მტრებად. ძველი თქმულება იტყვის, რომ სკვითების შესაკავებლად პავკაზიაში ვრცელი ქვით-კირის ზღუდე ყოფილა ამართული. სკვითები დაჰსხმიან კიმერიელებს, რომელნიც გაფანტულან სხვათა

---

¹⁾ Empire de Tsars, II p. 530 – 554.

შორის მცირე-აზიაფი. სკვითნი კავკაზიით დაჰსხმიან აგრეთვე ირანის ტომით დასახლებულს მიდოს. ამ შემთხვევას ჰეროდოტე და დიოდორე უჩვენებენ მეშვიდე საუკუნის მიწურებაში ქრისტეს შობის წინ. მიდიიდან სკვითებს გადაუსახლებიათ კავკაზიის ჩრდილო-მხარეს იქაური კოლონია, რომელსაც საქართველოს წელთ-აღწერა ოსებად მოიხსენებს, უცხო-ტომთ წერილები-აზიბად ანუ სარმატებად, და რომელთაც საშუალო საუკუნოებში უწოდენ ალანებად. მიდიური შთამომავლობა ოსებისა უეჭველი ფაქტია. ისინი აქამომდე ისახელებიან ირონებად: თვით მიდიელები და ამათი მონათესავე სპარსები ირანები იყენენ. აზიებად ისახელწოდებოდნენ ისინი, ვივანე-სენ-მარტენის გამოკვლევით, იმ ჰაზ-აზების სახელით,

რომელნიც, როგორც ზემოდ ვთქვით, ინდოეთში ცხოვრობდნენ და ჩვენი ოსების მონათესავე ტომნი იყვნენ. თვით ოსური ენა შეადგენს მიდო-სპარსულის ენის შტოს; ეს კარგად არის გამოძალული. მიდიის კოლონია გადმოსახლების შემდეგ ისე გამრავლებულა, რომ კავკაზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ტანაისამდე ანუ დუნაის მდინარემდე გავრცელებულა. პლინი იხსენებს მიდიელებისა და სპარსების ტომს ტანაისის მდინარეზე; პტოლომი აგრეთვე ამ მდინარის შესართავში ასახელებს ოსილიანებს. მეცამეტე საუკუნეში შობ. შემდეგ. მონგოლების ბატონობის და შემდეგ ყაზახების ისინი სრულებით შეუჭყლეტიათ კავკაზიის მთებში, სადაც აქამომდე ცხოვრობენ... ეჭვი აღარ უნდა გვქონდეს ამის შემდეგ, რომ ამ ოსებისაგან ანუ აზებისაგან უნდა იყოს სახელ-წოდებული კავკაზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი აზიად და თვით ჩვენი თები კავკაზიად, რომ იმათგან უნდა იყოს ეს სიტყვა მოტა-

-66-

ნილი მედიით ანუ ინდოეთით. თუ ჩვენ მკითხველს არ დაჰვიწყებია, ჩვენ ზემოდ გამოვიკვლიეთ, რომ აზიას და კავკაზიას იმ დროდან იხსენებენ ძველი ბერძნების მწერლები, რა დროსაც ოსები მიდიიდან არიან გადმოსახლებულნი ¹⁾.

IV

ბერძნების კოლონიები შავი-ზღვის პირად. – სტრაბონი. – როგორ გამოვიხატავს სტრაბონი კავკაზიის ადგილებს და ტომებს. – სტრაბონის იბერია და ალბანია. – ქსენოფონტეს სურათით მესხეთი.

ამას წინად ჩვენ მოვიხსენეთ მილეტელებისაგან დაფუძნებული კოლონიები შავი-ზღვის პირად. ამ საგანზე ჩვენ სიტყვა არ გავვივრცელებია, რადგანაც იმაზე მოლაპარაკება გვსურდა ცალკე დაწვრილებით. ახლა ეს საგანი დავგვრჩა გამოსაკვლევად; იმას დაურთავთ ძველის დროდან დარჩენილს კვალს კავკაზიის მხარეში და აგრეთვე კავკაზიის ტომთა ყოფა-ცხოვრებაში. აქ აღარ არის საჭირო იმ ფაქტის განმეო-

რება, რომელიც გამოვიკვლიეთ რომელიც, ვიმედოვნებთ, ჩვენს მკითხველს არ დაჰვიწყებია, ესე იგი საბერძნეთის განათლების დამყარება მცირე-აზიაში ბერძნებისაგან და უმეტესად მილეტელებისაგ, რომელთაც მე VI – VII საუ. ქრისტეს შუბის წინ მოჰფინეს შავი-ზღვის გარემემო თავისი კოლონიები და აქ გავრცელებული აღებ-მიცემობა ჰქონდათ. მილე-

---

¹⁾ Recherches p. 6 – 13, 40, 41, 145, 151, 152, 189. Klaproth Uoyage au mont Caucase, II p. 437 – 448. Tableau du Caucase, p. 66.

ტილების კოლონიები აქ ერთი მეორესთან იყო დაკავშირებული, ერთი მეორეზე მობმული. დუბუა-დე-ნმონპერეს გამოძიებით, „იმათ ჰქონიათ დასახლებული ქალაქები ანუ კოლონიები ყველა დიდის მდინარის შესართავში, ყველა ზღვის მოხერხებულს ყურეებზე, ყველა ხეობის გამოსავალში როდესაც ეს ქალაქები გამდიდრებულან, მაშინ ისინი მეტროპოლიებად ანუ დედა-ქალაქელ გადაქცეულან და თვითოეულს იმათაგანს აქა-იქ თავის გარემემო მოუფენია მცირე კოლონიები ანუ სოფლები, რომელნიც აღებ-მიცემობაში ყოფილან გართულნი. ოლბია მდებარებდა დნეპრის და ბუღის შესართავში და ჰსცვლიდა მიწის-მუშაკ – სკვითების მდიდარს სამკალზე საბერძნეთის ღვინოს და ნაყოფს. თანაისი იყო გაშენებული დონის შესართავში, იქ, სადაც ინდოეთის და ციმბირის ქარვანები იკრიფებოდნენ. თანაისი აღებ-მიცემობდა, სცვლიდა ოქროს ციმბირის ბეწვეულობაზე, ინდოეთის ფარჩეულობაზე და სურნელ-სანელებელზე. ფანაგორია იყო დაფუძნებული ყუბანის შესართავში. იმისი ნავთ-სადგური დასცქეროდა პონტს, კიმმერიის ბოსფორს და აზოვის ზღვას. აქ იკრიფებოდნენ აზიის ბოსფორიელნი, მეოტელნი და ყველა ტომნი ჩრდილო კავკაზიისა. პანტიკაპეამ, ბოსფორის მფლობელმა, მიიზიდა აღებ-მიცემობა თანაისის და ფანაგორიისა, ასე რომ ამათ ის აღიარეს თავის მიტროპოლიად. ტორიკოსი და ბატა მდებარებდნენ გელენჯიკისა და სუჯუქ-კალეს ყურეზე. დიოსკურია იყო აშენებული აფხა-

ზეთის შუა-ადგილს: იმას პანტიკაპეის მარილი შეჰქონდა კავკაზიის მთიულეებში; ნაცვლად იმისა აქედამ გაჰქონდა ტყავი და სხვა სავაჭრო. ფაზისი შეადგენდა სავაჭრო ქალაქს კოლ-

-68-

ხებისას; ის მდებარებდა ფაზის ანუ რიონის შესართავში, იმას გაჰქონდა სელი, კანაფი, წმინდა სანთელში, ფისი, ტილო, ხეტყე, თაფლი. ¹⁾ დუბუა ფიქრობს, ვითომც მილეტელებს კი არ დაეფუძნოთ ეს კოლონიები, არამედ გაემეჩებინოთ, გაეახლებინოთ, რადგანაც იმათი საფუძველი მილეტელებზე ბევრით ადრე არისო დადებული ²⁾. ჰეროდოტეს დროს ამ კოლონიებს ჰქონდათ თავისუფალი გამგეობა, შემდეგ იმათ გაიჩინეს ტირანები ანუ მთავრები; სულ-ბოლოს მომატებული იმათი ნაწილი დაიმონავა პონტის მეფემ მიტრიდატმა. სტრაბონისა და სკილაქს გეოგრაფის დროს, რომელიც მეოთხეს საუკუნის დამდეგში (ქრისტ. შობ. წინ) ცხოვრობდა, აქ კოლონიების გარეშემო, დონიდან დაწყებული ვიდრე ფაზამდე მკვიდრობდნენ შემდეგნი ტომნი: ა) სავრომატები – დონის პირად, ბ) მატები – აზოვის ზღვის ნაპირზე; გ) სინტები, რომელთაც ეპყრათ მთელი ნახევარ-კუნძული ტამანისა და ნაპირი შავის-ზღვისა ანაჰამდე; დ) კერკეტები, ჩვენის დროს ნატუხელები; ესენი მკვიდრობდნენ ანაპის სამხრეთად გელინჯიკამდე; იმათში იყო გაშენებული, დუბუას გამოკვლევით, ბერძნების ქალაქი ტორიკოსი, რომელმაც თავისი სახელი გადასცა თვით ზღვის ყურეს, ახლა გელინჯიკს; ე) ახიელნი – გელინჯიკის სამხრეთ – აღმოსავლეთით; ვ) ჰენიოხნი – ახიელების მომიჯნავედ და დიოსკურიის მოსაზღვრედ; ზ) კოლხები, რომელნიც ჰენიოხების მეზობლად ცხოვრობდნენ. თითქმის ამავე ტომებს იხსენიებს სტრაბონი და იმათ

---

¹⁾ Dubois de Montpèreux, Voyage autour du Caucase, t. I. 56. 57.

²⁾ Ibid. 57. 58.

-69-

გარდა უჩვენებს იბერიელებს, ალბანებს, სონებს ანუ სვანებს და ზიხებს, რომელთაც ის ასახლებს ჰენიოხელებს და ახიელებს შორის. ამ ძველ სახელებში შემდეგ დროებამდე დამთა მხოლოდ სახელ-წოდება კოლხებისა, სვანებისა და კერკეტებისა (ჩელქეზებისა). უძველესნი ამ კავკაზიის ტომნი არიან კოლხები და სვანები, როგორც წინა-სტატიებითვე ვიცით. ჩვენ გამოვიკვლიეთ, რა მოდგმის ტომად ჰრიცხვენ კოლხებს, იბერებს და სვანებს. ალბანელები იყვნენ ახლანდელის დაღისტანის მცხოვრებნი ალაზნიდან მოყოლებული; მაშა სადამე სხვა და სხვა მოდგმას ეკუთნოდნენ. სტრაბონის აზრით, ჰენიოხები შეადგენდნენ ლაკონიის კოლონიას, რომელიც კასტორს და პოლლუქს მოჰყოლია; ახიელნი ყოფილან ბერძნები, რომელნიც ტროადიდან მომავალან და ზღვის ღელვას მიუტაცნია იქ, სადაც შემდეგ ისინი სახლობდნენ. სავრომატიზმს და სინტებს ბექქი მიაწერს ინდო-ევროპიულს მოდგმას; პოტოცკი კი თავისს მოგზაურობაში იმათ ფინნებად იხსენიებს; ამ უკანასკნელს აზრზე დგას თვით დუბუა ¹⁾.

„ახიელნი და ჰენიოხნი სახლობდნენ ღარიბს მთა-ადგილებში; იყვნენ ზღვის მეკობრენი: ხმარობდნენ ვიწროს და მსუქანს ნავებს, რომლებსაც ბერძნები უწოდნენ კამარებად, და რომლებშიაც თავსდებოდა 25 – 33 კაცი. დროითი დრო ისინი აღჭურავდნენ კამარებს, მიეპარებოდნენ დატვირთულს გემს ანუ ზღვის-პირის ადგილებს და ქალაქებს და სცრცვიდნენ იმათ; უკუ-იქცეოდენ რა ნატამალით, ზურგზე

---

¹⁾ Dubois Uoyage, I p. 58, 63, 64, 67, 309.

წამოკიდებულის კამარებით მიემართებოდნენ ტყეში. იქ ცხოვრობდნენ და იკვებებოდნენ ღარიბის მიწის შემუშავებით. როდესაც დრო მოვიდოდა ზღვაში სიარულისა, მაშინ ისევ მეკობრობას მიჰყოფდნენ ხელს. ამ გვარადვე იქცეოდნენ უცხო ადგილებში, სადაც კი იცოდნენ ტყის მდებარება: იქ მიჰმალავდნენ კამარებს, ღამით ქვეითად დატანტალებდნენ

და დღისით მოგზაურთ სცრცვიდნენ ანუ იტაცებდნენ გასას-
ყიდად ¹⁾.”

რადგანაც მომატებული ფაქტები, რომელსაც ჩვენ აქ ვუჩვენებთ და შემდეგ შემოვიტანთ, სტრაბონის თქმულება-
ზეა დამყარებული, ამისთვის საჭიროდ ვრაცხთ თვით სტრა-
ბონი ჩვენს მკითხველს გავაცნოთ. როგორათაც ჰეროდოტე,
სტრაბონი ეკუთნის მცირე-აზიას: ის დაიბადა პონტის ქა-
ლაქში, ამასიაში, ცხოვრობდა უკანასკნელის საუკუნის პირ-
ველს ნახევარში ქრისტეს შობის წინ და იყო თანა-მედროე
რომის იმპერატორებისა – აგვისტოსი და ტიბერისა. სტრაბო-
ნმა მიიღო ჩინებული სწავლა. სტრაბონს უმგზავრნია სირია-
ში, ეგვიპტეში, საბერძნეთში და იტალიაში; მიმოუვლია
აგრეთვე პონტის ქვეყნები და თვით იბერია ანუ საქართვე-
ლო. თვით იმისი დედის ბიძა მოაფარნი ერთ დროს კოლ-
ხიდის გამგებელი ყოფილა. როგორათაც ჰეროდოტე ითვ-
ლება ისტორიის მამად, აგრეთვე სტრაბონი ითვლება გეო-
გრაფიის მამად, ანუ პირველ გეოგრაფად. იმას შეუდგენია
27 წიგნი: იმათში ორი წარმოგვიდგენს აღწერას იტალიისას,
სამი – საბერძნეთისას, სამი – მცირე-აზიისას. სტრაბონით

---

¹⁾ Dubois Uoyage, I p. 67, 68. Эйхвальда Страбоновы извѣстiя о Кавказѣ, Биб. для
чт. XXX стр. 150.

ვიცით მრავალი თქმულება ძველის მწერლებისა, რომელნიც
დაკარგულნი არან. რა ცნობაც თვით სტრაბონს შეუკრებია
კავკაზიის მხარეებზე, იმ ცნობას ის შეუთანასწორებს ძველს
გეოგრაფებს და ისტორიებს, ნამეტნავად ჰეროდოტეს რო-
მელსაც ის ჰხადის ამ ქვეყნების ცნობის წყაროდ. ესეც უნ-
და ვთქოთ, რომ სტრაბონის გეოგრაფიული ცნობა კავკა-
ზიაზე ბევრით სრულია, ვიდრე ჰეროდოტეს თქმულება. სტრა-
ბონის აღწერა მცირე-აზიის და შავი-ზღვისა ჩვენთვის აქ
საჭირო აღარ არის: ვისაც ჰსურს, იმას შეუძლიან ამ საგანზე
მიჰმართოს ვიკიანე-სენ-მარტენის წიგნს *Asic Mineure t. II*,
p. 370 – 411; აგრეთვე ეიხვალდის სტატიას: *Страбоновы*

извѣстія о Кавказѣ и Южной Россіи, რომელიც დაბეჭდი-
ლია რუსულს ჟურნალში Библиотека для чтенія, томъ XXX.
ჩვენ ამ წყაროებიდან და აგრეთვე დუბუას თხზულებიდან მხო-
ლოდ იმ ცნობებს გამოვკრებთ, რომელთაც საჭიროდ ვრაცხთ.

კავკაზია, სტრაბონის სიტყვით, არის შავის-ზღვის და
კასპიის ზღვის შუა მდებარე მთის ზღუდე. სამხრეთით იმის
საზღვარს შეადგენენ ალბანია და იბერია, ჩრდილოეთით-
სარმატიის ვაკე-მინდვრები. კავკაზია მდიდრად შემკულთა
ტყით და უფრო შენობაში სახმარის ხე-ტყით. როგორც
ერთოსფენი ამბობს, კავკაზს დაჰრქმევია კასპიის თემი კასპი-
ელების ტომთაგან. კავკაზია განნაწილებს სამხრეთისკენ რამ-
დენსამე შტოს, რომელნიც შეიცვენ საშუალო იბერიას და
უკავშირდებიან სომხეთის და მოსხეთის მთებს, აგრეთვე
სკოლის და ფარიადრს. ესენი არიან შტოები თავრის ზურ-
გისა, რომელიც თვით შეადგენს სომხეთის სამხრეთს საზღვარს,

-72-

და, როგორათაც მოწყვეტილნი უმთავრესის ძირისაგან, მიემა-
რთებიან კავკაზიამდე და შავის ზღვის ნაპირამდე.

შემდეგ ამისა სტრაბონი გამოგვიხატავს კოლხიდას.
„ზღვის ყურეზე, პონტის აღმოსავლეთს კიდეზე მდებარებს
დიოსკურია. აქამომდე ვრცელდება ზღვით მსგლელობა. დიოს-
კურია შეადგენს დასაწყისს კავკაზ – კასპიის ქედისას და აღებ-
მიმცემს ცენტრს ყველა გარემო ტომთათვის. ზოგნი იტყვიან,
აქ იკრიბებიანო 70, ზოგნი – 300 ტომნი, რომელნიც სხვა
და სხვა ენებს ხმარობენ, რადგანაც ცხოვრობენ ველურად
ერთი-ერთმანეთის დამოუკიდებელნი. უმეტესი ნაწილი იმათი
სარმატების მოდგმისანი არიან, მაგრამ კავკაზიის ტომნიც
ყველანი დაიარებიან დიოსკურიაში¹⁾.“ რა ადგილს მდებარე-
ბდა დიოსკურია, ამაზე სხვა და სხვას ამბობენ. დუბუა, ეი-
ხვალდი და როტტიერი დიოსკურიას უჩვენებენ პოდორის
მდინარის მახლობლად, იქ, სადაც ახლა არის ნავთ-სადგუ-
რი ისკურია ანუ ცხუზამელი თუ მარმარა. ფრანცუზის მო-
გზაური გამბა კი დიოსკურიათ ასახელებს სუხუმს. დიოსუ-
რიას ძველად ჰრქმევია აგრეთვე სებასტოპოლი. ისკურია

ახლა სრულებით მოოხრებულია და გავერანებულია ეიხვალ-დის სიტყვით აქამომდე დაშთენილა აქ ოდესმე მდიდრად აღყვავებულს ქალაქის მოწმად მხოლოდ დანგრეული კომ-კი. ისკურია მდებარებს რედუტ-კალეს ჩრდილოეთით ²⁾. დიოსკურია ითვლებოდა მეტროპოლიადა ნუ დედა-ქალაქად იმ რესპუბლიკისა, რომელიც ყოფილა გავრცელებული კოდორის მდინარიდამ ინგურის მდინარემდე. დიოსკურიის

---

¹⁾ Страбон. извѣст. стр. 111

²⁾ Voyage autour du Caucase, t. I, p. 306, 307, 316. 113. Страбон. извѣст. стр. 113.

-73-

გარდა უმთავრესს კოლონიებად ირიცხებოდნენ: გვენოსი, აწ ტკვანასი მარკულაზე, ილორი, ბედია, ჰერაკლეა ანუ ანაკლია. სჩანს, ამბობს დუბუა, დიოსკურიას კაი – ხანი და-უცვია თავისი შემძლეობა და გავლენა. ამას გვიმტკიცებს ქართლის-ცხოვრება როდესაც ფარნაოზ მეფემ 299 წელს, ქირსტეს წინ, აზონი განდევნა და მთელი მხარე დაიპყრა, მამინ იმან ვერ შესძლო დაჭერა ეგურისა, ესე იგი იმ მხარისა, რომელიც ფაზიდამ კოდორამდე მდებარებდა და რომელიც დარჩა ბერძნებისავე ხელ-ქვევით ¹⁾. როგორ მტკიცედ ყოფილან ამ მხარეში დამყარებულნი ბერძნები, ამას ამტკიცებს ზოგი-ერთი ბერძნული მანათები, რომელთაც ჩვენ დრომდე მოუღწევია და რომელნიც თვით კოლხიდაში იჭრებოდნენ სიმს ამ გვარს მანათზე ბერძნულის ასოებით მოხსენებულია: მესხეთი, კოლხიდა, დიოსკურია ²⁾. ამასვე გვიმოწმებს ახლაც, მრავალი ნაშთი იმათის დროს შენობებისა. მთელი აფხაზე-თი, სამეგრელო, გურია და ზემო-იმერეთი ახლაც სავესა სასახლეებისა და ციხე-სიმაგრეების ნანგრევებით. იმათში განსაკუთრებით შესანიშნავია ერთი ვრცელი ქვითკირის ზღუდე. ამ-გვარი ზღუდეები იშვიათი არ იყო ძველად: მაგალით. ხერსონესში, ბოსფორში, ფრაკიაში და სხვაგან. დიოსკურიის ზღუდე იწყობოდა ზღვის პირად, სუხუმის მახლობლად, ახლანდელს კელასურში, მიემართებოდა კოდორის მხრივ, აფხა-ზეთის შუა-გულში ჰზღუდავდა ზემო-ხეობებს და მიებჯი-

და გალაზგისას, გადადიოდა ბედის ზემოდ და მიეზღინებოდა ენგურს ათანგელოს ზემოდ. სიგძე იმისი, რო-

---

1) Hist de la Géor I p. 40. Dubios, Uoyage... t. I, p. 308, 309.

2) Essai de classif. de suites monet. de la géor. par Lauqlois, p. 12, 13.

-74-

გორც ამბობენ, 160 ვერსამდე ყოფილა. ადგილ-ადგილ იმას დატანებული ჰქონია კოშკები. მესამის საუკუნის დამდეგ ქრისტეს შობ. შემდეგ ამ ზღუდეს პტოლომე უწოდებს Καρπερον Τειχισ-მაგარს კედელს. სტეფანე ვიზანტიელი მეექვსის საუ. დამდეგს იხსენიებს კორაქსიელების ზღუდედ. როდის უჩდა იყოს ის აშენებული არ ვიცით: ეჭვი არ არის, ის აუშენებიათ ბერძნებს ძველადვე კავკაზიის მთიულების შესაკავებლად ¹⁾).

დიოსკურიას ორი გზა ჰქონდა გამართული საადებ-მიცემო. ერთი – კავკაზიის ჩრდილო მხარესთან, მეორე – რიონით და საქართველო ინდოეთთან. პირველი გზა მისდევდა ხმელეთით. დიოსკურიიდან დაწყობილი ის მიემართებოდა წებულს იყოფოდა ორად, ერთი მისდევდა დალს, მეორე მიემართებოდა მარუხის დასავლეთით; შემდეგ ერთი მეორეს უერთდებოდა ზელენჯუხის ხეობაში და გადაიდა ჰიზ ნის ანუ ყუბანის მდინარემდე. ეს გზა არის უძველესი გზა კავკაზიისა, რომლითაც ბერძნებს შეჰქონდათ ჩრდილო მხარეებში განათლება და აღებ-მიცემობა. ახლაც მთელი ეს გაყოლება მოფენილია ძველის ქალაქების, სოფლების და სასაფლაო გორაკების ნაშთებით, რომელნიც უმაღლესს მთა-ადგილამდე იპოვებინ. ამ გზით გაისტუმრა, 571 წ. ალანების მეფემ საროდიუსმა ზენარხი, კოსტანტინეპოლის ელჩი, რომელიც თურქის ხანთან იყო ალტაის მთაში და უკუიქცა თავისს ხელმწიფესთან. ამ გზას მენანდრი უწოდს დარინის გზად ²⁾).

კოლხიდა, სტრაბონის სიტყვით, იწყობოდა თითქმის

---

1) Dubois, Uoyage.. I p. 309. _ 312.

2) Dubois. Uoyage. I p. 321, _ 326. Lebeau, Histoire du Bas – Empire t. X p 69 – 71.

ტრაპზონიდან¹⁾. კოლხიდაში მომდინარეობდა ფაზი. ეს სახელი ახლა ჰქვიან რიონს, რომელსაც ფაზის მთაში აქვს სათავე. სტრაბონი იმის სათავეს უჩვენებს მესხეთის მთაში; სჩანს ეს ხანის-წყალია. ფაზით დაიარებოდნენ ნავები სარაპანამდე ანუ შორაპანამდე. სჩანს აქ ფაზად სტრაბონს მიაჩნია ახლანდელი ყვირილა. ახლანდელს ფაზს ის უწოდებს თავის სათავედამ ქუთაისამდე ღლაგკათ, ახლანდელს ცხენისწყალს კი ჰიპპად. ფაზის შესართავში მდებარებდა ქალაქი ფაზისი. ფაზი იყო სავაჭრო გზა იბერიისა და ალბანიისა. იქ, სადაც ყვირილა და ძირულა უერთდებიან ერთი მეორეს და სადაც სარაპანის ციხე-სიმაგრე მდებარებს, პატარა ნავები ადვილად ადიოდნენ. სარაპანიდან გზა მისდევდა ყვირილას საჩხერის მაღლობამდე. ამ გზაზე ას ოცის ქვითკირის ხიდიტ ვაჭრები გადიოდნენ ერთის მხრით მეორე მხარეს. ინდოეთის სავაჭრო მოჰქონდათ შავის ზღვისკენ ოქსუსის მდინარით. როდესაც პომპეი მიტრიდატს ებძოდა, მაშინ მარკ ვარრონისთვის ეამბნათ, ვითომც ვაჭრები შვიდი დღე უნდებოდენ ინდოეთიდან ბაქტრიანამდე და იკარუს მდინარემდე, რომელიც ოქსუს ერთვის აქედამ შემოდრიოდნენ კასპიის ზღვით მტკვრის შასართავში; აქედამაც ხუთს დღეს ხმელეთით მგზავრობდნენ ფაზის მდინარემდე²⁾. _ სტრაბონი დიდად აქებს პოლხიდის ხე-ხილს და თაფლს, რომელსაც ჰქონია რაღაც სიმწარე. ეს თაფლი თურმე ათრობდა კიდეც, რადგანაც ფუთკარი აქ იკვებებოდა მომატებულად მთის მცენა-

¹⁾ Asie Mineure, t. II, p. 387.

²⁾ Страбон извѣст., стр. 112 – 113. Dubois, voyage.. II. p. 71, 72. Montesquieu, sEprit des lios, 1860, p. 288. Klapr. Tableau du Cauc. p. 167. 171 at suiv.

რით, როდოდენდრონით ანუ, ჩვენებურად, იელით. კოლხიდა მდიდარი ყოფილა შენობის ხე-ტყით. სტრაბონი აქებს აგრე-

თვე აქაურს სელს, კანაფს, წმინდა-სანთელს და ფისს. განთქმული თურმე ყოფილა აქ ტილო, რომელსაც კოლხიდელები ამზადებდნენ და ყოველ მხარეს გაიტანდნენ. „თვით მიტეხი მოგვითხრობენ, განაგრძობს სტრაბონი, თუ რა დიდებული ყოფილა ეს მხარე: მიტეხი გვიამბობენ იაზონის მომოგზაურობას, რომელსალ აქედამ მიდიაში მიუმართავს, იაზონზე ადრე იგინი უჩვენებენ ფრიქსის გალაშქრებას. მეფეებს დაუყვიათ ეს მხარე თემებად და იმისის კეთილ-დღეობისთვის უზრუნვიათ ¹⁾. –

„იმ ტომთ რიცხვში, რომელნიც დიოსკურიაში ჩამოიკრიბებოდნენ, ცნობილნი იყვნენ კორაქსიელნი, შემდეგ წებელდელნი და განსაკუთრებით ხონნი ანუ სვანნი. კორაქსიელნი მუქარით უმზერდნენ დიოსკურიას თავისის მაღლობებოდამ. სადაც კორაქსს ანუ პოდორს სათავე აქვს. სტრაბონის დროს იმათ ჰყვანდათ მეფე და საგამგებლო კრება, 300 კაცით შემდგარი. იმათ შეეძლოთ სხვა ტომების შემწეობით შეგროვება 200,000 ჯარისა; ისინი განთქმულნი თურმე იყვნენ მეომრობით. იმათი საჭმელი იყო რძე, ტყის მოსავალი და გარეული ხორცი. სტრაბონი ამბობს, რომ აქაურის მთიულების ადგილ-სადგომი ზამთარში შეუვალი იყორო; ზაფხულშიაც, როდესაც თოვლი ისევ იდო, ისინი ფეხ-საცმელად ხარობდნენ კამბეჩის ტყავის განიერს ქალამნებს და დატვირთულნი ჰცურავდნენ მარხილებით. იმათი

---

¹⁾ Страбон извѣст., стр. 113, 114.

სავაჭრო საგანი დიოსკურიაში მარილი თურმე იყო. ¹⁾“
სვანები ცხოვრობდნენ კავკაზიის უმაღლესს ადგილებში, იქ, სადაც ახლა სახლობენ, და გავრცელებულნი იყვნენ სამეგრელოს მთა-მინდვრებამდე და დიოსკურიის ჩრდილო – მაღლობამდე. სვანები იყვნენ ღარიბნი; პური მოჰყვანდათ იმათ მცირედ და უფრო ავაზაკობას მისდევდნენ. სვანები ხმარობდნენ მშვილდ-ისარს დაშხამულს; მარტო ამ საწამლავის სუნი ჰბნედავდა ვინც რომ დაკოდილი არ იყო.“ ეიხვალდი

ამბოზს, ეს დასაჯერებელიაო. ამის საბუთად ის მოიხსენებს კამჩადალებს, რომელნიც ისრის წვერის დასაშხამავად ხმარობენ მცენარეს *aconiti napelli* ისე, რომ თუ დაჭრილი ადგილი იმ-წამსვე არ გამოიწოვა, სიკვდილი მყისვე აუცილებელია. ამ გვარი საწამლავი მცენარე უმაღლესს კავკაზიის მთებში მრავალი თურმეა. „იტყვიანო – ამბოზს სტრაბონი – სვანებს აქეთო ოქროს-ქვიშიანი მდინარეები. ეს ბარბაროსები ოქროს ქვიშას აგროვებენ დაჩხვლეტილის პირუტყვის ტყავებით. აქედამ წარმოსგა თქმულება ოქროს რუნზე²⁾....

მოსხეთი ანუ მესხეთი შეიცავდა იმ კავკაზიის კუთხეს, რომელიც უერთდება კლარჯეთის ანუ ახლანდელის ახალციხის მთას. ამ მთას აქვს მრავალი მაღლობები, რომელნიც ჰყოფენ კოლხიდას და იბერიას. ქართველები იმას უწოდებენ ლიხის მთად ანუგბადოს მთად. მესხეთი, სტრაბონის თქმით, დანაწილებული იყო კოლხიდასა, იბერიასა და სომხეთს შორის. მესხნი იყვნენ დიად ალებ-მიმცემნი, კარგნი

---

¹⁾ Dubois, Voyage... t. I p. 309, 311.

²⁾ Страбон, извѣст. стр. 114, 115, 116. Dub. Uoyage... III, 9, 17, 18.

მიწის მუშაკნი და უმეტესად ვაზის შემმუშავებელნი¹⁾... სამასის წლით სტრაბონზე ადრე, როდესაც ქსენოფენტე 10,000 ჯარით სპარსეთით დაბრუნდა თავის სამშობლო საბერძნეთში, იმან სომხეთით მესხეთის საზღვარი გამოიარა და თავისის გზის აღწერაში რამდენიმე სურათი გადმოგვცა მესხების ყოფა-ცხოვრებაზე. ეს სურათი ღირსია შენიშვნისა ჩვენის აზრით აქ უადგილო არ იქნება იმისი გამოკრება.

„როდესც ჩვენ ჯარით მივედით მოსუნეხბის საზღვარზე _ ასე სწერს ქსენოფონტე – ჩვენ იმათ მიუგზავნეთ მათივე მეგობარი, ტიმესითე ტრაპიზონელი შესატყობლად, მეგობრულად მიგვიღებენ თუ არა. მოსუნეხებმა არ შეგვიწყნარეს: ისინი თავიანთის ციხე-სიმაგრეების მოიმედენნი იყვნენ. მაშინ ტიმესითემ გვიამბო, რომ დასავლეთის მოსუნე-

ხეზი მტრობენო საზღვარზე მცხოვრებს მოსუნეხებს და, თუ შემწეობას დაჰპირდებით, იქნება საქმე მოხერხდესო. მართლა ასეც მოხდა: ჩვენ იმათ კავშირის პირობით შევეკარით. იმათ გამოგზავნეს სამასი ხის ღერის ნავი; თვითონ ნავში ისხდა სამი კაცი: ორნი იყვნენ მომზადებულნი საომრად, მესამემ ნავი უკან წაიღო. მეომარ მოსუნეხებს ერთ ხელში ეჭირათ ძვლის ფარი, თეთრის ბეწვიანის ხარის ტყავით მოხსილი, მოყვანილი სუროს მსგავსად; მეორეს ხელში ეპყრათ გმელი შუბი რკინა – წვერიანი, ტარის ბოლო ბურთიანი, სიგძით ექვსს წყრდამდე. იმათი ტან-საცმელი იყო სქელის ფარჩისა, – რომელიც მუხლამდეც არა ჰფარავდა. თავზე ეხურათ ტყავის ჩაჩქანი ისეთო. როგორსაც პაფლონელები

---

¹⁾ Dubois, Uoyage... t. II p. 70, 71.

ხმარობენ: ჩაჩქანს შუა იყო ამართული გვირგვინის მსგავსად ფაფრის ნაწნავი. მოსუნეხნი აღჭურვილნი იყვნენ რკინის ცულებით ერთმა იმათაგანმა იწყო სიმღერა; სხვებმა მისცეს ხმა; ყველანი წყობით შეიძრნენ, განვლეს ელლინებს შუა და მიჰმართეს საბრძოლად იმ ადგილს, რომელიც უფრო ადვილი ასაღები იყო. ეს იყო წინა-ადგილი ქალაქისა, რომელსაც ისინი დედა-ქალაქად უწოდებენ. ქალაქში მდებარეობდა უმთავრესი მოსუნეხების ციხე-სიმაგრე, პირველი მიზეზი განხეთქულებისა; ვინც იმას დაიჭერდა, ის იქნებოდა მფლობელი მთელის მხარისა. ელლინების მოკავშირენი ამტკიცებდნენ ჩვენნი მოწინააღმდეგენი უსაფუძვლოდ ჰვლობენო ციხეს, რადგანაც ის საზოგადოდ მთელს მხარეს ეკუთნისო... პირველ შებმაზე ციხეში მყოფთ სძლიეს. ამათ მკვდრებს დასჭრეს თავები და თავიანთ მოწინააღმდეგე მოსუნეხებს და ელლინებს დაანახვეს ცეკვით და სიმღერით. მეორეს დღეს ბერძნებს და იმათ მოკავშირეებს ბედი ეწვია: იმათ აიღეს ქალაქი და ცეცხლს მისცეს. ამ ქვეყნის მეფე იყო-ფეზობდა ხის კოშკში, რომელიც მთის წვერზე იყო აშენებული; ის აქ იკვებებოდა საზოგადო ხარჯით; იმას მსახურო-

ბდნენ მცველნი. მეფემ უარ-ჰყო კომშკის დატევება და დაი-
ლუპა ცეცხლში. ვინც კი კომშკებში შეიხიზნენ, აგრეთვე
ყველანი დაილუპნენ. ელლინებმა აიკლეს ქალაქი: აქ სახლებ-
ში ჰპოვეს გროვა პურისა დიად ძველი, რომელიც მოსუნე-
ხების თქმით, მამას შვილებისთვის გადაეცა. ნახეს აგრეთვე
ახალი პურის ძნები და თიხის ქვევრები, დამარილებულის
ზღვის ღორის ქონით. ზოგი-ერთი ქვევრი იყო სავეს ამ
თევზის ქონით; ქონს მოსუნეხები ხუმრობენ ისე, როგორც

-80-

ელლინები ზეთუნის ზეთს. ამბრებზე ეწყობთ მრავალი წაბ-
დაი, რომელსაც ჰხარშვენ და პურის მაგიერად ხმარობენ.
არის აქ აგრეთვე ღვინო, რომელიც უწყლოდ სასმელად
მწკლარტია, წყლით კი გემოიანია და სურნელი.

„გადასცეს რა ციხე მოკავშირეთ, ელლინებმა განაგრ-
ძეს მოგზაურობა. იმათ გზაზე შეჰხვდათ მოწინააღმდეგეების
ქალაქები: ზოგი კიდეც დაცლილი იყო, ზოგი _ თავის თავად
დაჰნებდა. უმუტესი ნაწილი ქალაქებისა ერთი მეორეზე ოთ-
ხმოც სტადიაზე მდებარებდა. როდესაც ერთის ციხიდან მეო-
რეში ჰსურთ რაიმე აცნობონ, მაშინ ერთმანეთს გაჰკვივიან
და ხმას აძლევენ: ასე მაღალ-მთიანია ეს მხარე. მოსუნეხნი
არიან აგებულებით ნაზნი, თეთრნი და მსუქანნი, ზურგს
იხატვენ სხვა და სხვა ფრად; წინა ტანზე ხმარობენ დაღს
ყვავილების მსგავსად. აქ მამა-კაცები დიდად მისდევენ დე-
დათ სქესს. ბერძნის ლაშქრის კაცნი ამბობდენ, რომ ამის-
თანა ბარბაროსნი და ასე ზნეობით და შორებულნი ელლი-
ნებზე ჯერ არავინ შეგვხვედრიანო. მოსუნეხენი საზოგადოდ
იმისთანა საქმეს კადრულობენ, რასაც სხვანი მალვით ჰსჩა-
დიან“. ¹⁾.

სტრაბონი ასე აგვიწერს თვით იბერიას. „იბერია,
იმისის სიტყვით, შემოზღუდულია კავკაზიის მთის შტო-
ებით სომხეთამდე და კოლხიდამდე. იმათ საშუალ მდე-
ბარებს ვაკე-მინდორა, რომელიც ირწყვის მდინარეებით. იმათ
შორის უდიდესია მტკვარი. მტკვარი იწყობა სომხეთში და ჩა-
მომდინარებს ვაკე-ადგილებში; მტკვარს ერთვიან არაგუსი,

რომელსაც სათავე კავკაზიაში აქვს და სხვა მდინარეები. მტკვარი ვიწრო შესართავით შედის ალბანიაში. ალბანიასა და სომხეთს შორის არის გაშლილი, ჰრწყავს პოხიერს საძოვრებს და იერთებს ბევრს მდინარეებს; მაგალი თებრ, ალაზონს, სანდობანესს, რომტაკეს და ხანესს. ესენი სულ ნავით სასელელნი არიან. ბოლოს მტკვარი ჩადის კასპიის ზღვაში. „აღრიცხულს მდინარეებში ალაზონი ახლაც ალაზნად იწოდება. დანაშთენი კი ახალის მდინარეების სახელ-წოდებას არ ეთანხმება.

იქნება, ფიქრობს ეიხვალდი, სტრაბონი უჩვენებს ნამდვილს ძველს იბერიის სახელებს, რომელნიც მწერლებისაგან შეცვლილნი არიან. ჩვენ შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ მტკვრის დაბლობები რომაელებმა კარგად აროცოდნენო: იქამოდე არც პომპეი არც ლუკული არ მისულანო. სანდობანესი, როეტაკესი და ხანესი უნდა იყვნენო ახლანდელი ახსთაფა და ქცია, ანუ ხრამი დებედით და მუშავერით, და იქნება ალზეთიც და ლიახვიც: ¹⁾.

სტრაბონი უჩვენებს იბერიაში შესავალს ოთხს გზას. ერთი ამას წინათაც მოვიხსენეთ. „პირველია გაყვანილი კოლხიდის ციხე-სიმაგრით სარაპანით (შორაპანით) და იმისს მახლობლად მდებარეს მთით, სადაც კოლხიდაში მიმდინარებს ფაზისი, რომელიც არის შეიარაღებული ას ოცის ხიდით მდინარის სამკვირცხლისა და ძალის გამო, მთელი არე-მარე დაგლეჯილია ნაკადულებით და ნიაღვრებით. ეს გზაა კოლხიდიდამ იბერიაში შესავალი გზა, რომელიც, მთლად აღჭურვილია ციხე-სიმაგრეებით, კლდეებით და მთის უფსკრულში

---

¹⁾ Страб. Изв., стр. 117 и 118.

ჩამომჩქეფარე მდინარეებით“. აღწერა სტრაბონისა ნამდვი-
ლი სურათია იმ გზისა, რომელიც ახლაც ქართლიდამ იმე-
რეთს გადადის სურამის მთით ანუ ლიხის მთით და შორა-
პნის მახლობლად მიემართება ქუთაისს და ქუთაისს იქით
რიონით ფოთს. აქაურს მდინარეებს თავისი სიმკვირცხლე
აქამომდე არ მოჰკლებია; ძველის ხიდების ნანგრევებს ახლაც
მრავალს პოულობს აქა-იქ მოგზაური. სტრაბონი ფაზისად
უწოდეს ყვირილას თუმცა კეს სახელ-წოდება მითვისებული
აქვს ახლანდელს რიონს. ესეც უნდა შევნიშნოთ, რომ ძვე-
ლნი ბერძნების და რომაელების მწერალნი ფაზისად უწოდებ-
დებემ ზოგნი რიონს, ზოგნი ყვირილას, ზოგნი ჭოროხს ¹⁾.
მეორე გზა: „იმ ტომებთაგანი, რომელნიც ჩრდილო-
მხარეს მთა-ბარობენ, მგზავრი სამის დღის განმავლობაში
დიად გაჭირებით მოგზაურობს; შემდეგ ის შედის არაგუსის
მდინარის ხეობაში, სადაც ერთის დღის მაგიერად უნდება
ოთხს დღეს. გზის დასასრული დაცულია მტკიცის ზღუდით.“ ²⁾.
ეს გზა ის გზა არის, რომელიც კავკაზიის შუა გულში
გადის, მყინვარის მთის ძირში და კობზე, რომე-
ლსაც ქართლის-ცხოვრება დარიალად ანუ დარიალანად ასა-
ხელებს, რომაელები – Pylae Caucasicae, Porta Alanorum,
Porte des Alains, არაბები – ბაბალანად, სომხები-ვირაპა-
ხაკად (საქართველოს ზღუდედ) ³⁾, რომელიც პლინის სიტ-
ყვით „არის ვრცელი ბუნების ნაწარმოები, სადაც მთანი უე-

¹⁾ Страбоновы известія, стр. 117 – 120. Brosset, Additions et'Eclaircissements a 'T' Hist. de la Géorgie, 1851, p. 94 – 98.

²⁾ Страбон. Извест. стр. 120.

³⁾ Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I. p. 154, 155. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. VI, p. 268 – 271. 442; t. VII, p. 395 – 398.

ცრად განიპობიან, სადაც კარნი, რკინით შეჭედილის ხის ძე-
ლებით არიან შეზღუდულნი და იმათ ქვეშ მიილტვის მდინარე
დირიოდორისი, სადაც მახლობლად კლდეზე აღიმართება
ციხე-სიმაგრე კუმანია, აშენებული აურაცხელთ ტომთ შესა-
კავებლად ¹⁾. პლინის დირიოდორისი, სენ-მარტენის გამო-

კვლევით, არის თერგი, ხოლო კუმანია – დარიალის სიმაგრე. პლინის აღწერას და სტრაბონის მტკიცე ზღუდეს ეთანახმება აგრეთვე ვახუშტისაგან მოხსენებული მეფის მირვანის მიერ აშენებული დარიალი, რომელსაც მირვანმა „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოსთათვის, რათა უმისოდ-ვერდარა ვიდოდნენ“²⁾. – მესამე გზას სტრაბონი მოიხსენებს ყრუდ. იმისის სიტყვით „აღბანიიდამ მთით გადის გზა კლდეში გამოჭრილი. შემდეგ გზა მიემართება ტბით, რომელსაც შეადგენს კავკაზიის მთიდან ჩამომჩქეფარე მდინარე“. თუ რომ ეიხვალდის აზრით აღბანიას დაღისტანში დავასახელებოთ და თუ აღბანიას შეუერთებთ ყუბის მაზრას შამახიის ჩრდილო – ნაწილით, მაშინ სტრაბონის გზა აღბანიიდამ იბერიაში უნდა მოვძებნოთ ყუბის სამხრეთით, იქ, სადაც გზა ყუბის მაზრიდან გადადის შამახიის მაზრაში. იქნება ის მდებარებდა უფრო აღმოსავლეთად, ყურთულაყუს მახლობლად. აქ მთები ძალიან მღალნი არ არიან და ხეობა მოგზაურისათვის გასაჭირი არ ის. ორისავე გზით ახლაც დაიარებიან შირვანიდამ დაღისტანში. აქ ტბას არა ვპოვულობთ: იქნება სტრაბონი უჩვენებს

---

1) Brosset, Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, 1849, I rapport, p. 96 – 93.

2) გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, 1842 გვ. 228. Saint – Martin, Mém. sur l'Arménie, t. II, p. 193, 194.

სამურს და ხეობა გადააქვს იმის ჩრდილოდ, დერბენდისკენ. მეოთხე გზას შეადგენს ვიწრო ხეობა, რომელიც იბერიიდან ჩადის სომხეთში. სტრაბონის სიტყვით, სომხეთის ხეობანი მიემართებიან მტკვრისკენ და არაგვისკენ.... ორივე ეს მდინარე მიმოუვლის ორს მაგარს ქალაქს, რომელნიც კლდეზე არიან ამართულნი და ერთი მეორეს თექვსმეტს სტადიაზე ჰშორავს. მტკვარზე მდებარებს ჰარმოზიკა, არაგვზე – სევმარა ანუ – სევსიმორა. ამ გზებზე სომხეთით იბერია პირველად განვლო პომპეიმ, მეორედ – კანიდიმ¹⁾. ეს გზა ახლაც უკეთესი სასიარულო გზაა: ის მიემართება ბეზაბდალით კარა-

კიმიდამ ლორამდე, შემდეგ ახტალით – შულავერზე და ბოლოს – კოდით თბილისზე. იქ. სადაც არაგვი მტკვარს ერთვის, სადაც სტრაბონი ასახელებს ჰერმოზიკას და სევმარას, აქამომდე მდებარებს ნაშთი ძველის საქართველოს დედაქალაქისა, მცხეთა და იმისს არე – მარეში დაბნეულია აქა-იქ მრავალი ნანგრევები, რომელიც ჰმოწმობს სტრაბონის თქმულებას, სტრაბონის არმოზიკა, პლინის ჰარმასტიზი და პტოლომეს არმაკტიკა არის ქართლის-ცხოვრების არმაზის-ციხე, არმაზი, რომელიც ისახელებოდა ქალაქად და ვახუშტის სიტყვით ახლანდელს ნაქულბაქევამდე იყო გავრცელებული. სევსამორა არ ვიცით რა სიტყვაა და საიდან არის წარმოდგარი; იქნება ის იყოს შეცვლილი ქართული სიტყვა. სენმარტენის გამოკვლევით სტრაბონი უწოდს ასე სამთავროციხეს²⁾.

---

¹⁾ Страбон. Извѣст., стр. 121 _ 122.

²⁾ გეოგრაფიული აღწერა, გვ. 194. Hist. de la Géor. t. I, p. 65. Mém. sur l' Armenia, t. II p. 177,178.

სტრაბონი მოკლედ გამოგვიხატავს თვით შინაგანს იბერიის ცხოვრებას. იმისა სიტყვით ვხედავთ, რომ აქ ძველადვე დამყარებულია სახელმწიფო წესი და ხელოვნება წარმატებაში ერთი შესული ყოფილა. „იბერია დასახლებულია – ასე ამბობს სტრაბონი – ოთხის კასტით ანუ წოდებით, რომელნიც მეორესთან განსხვავებულნი არიან. უმაღლესი კასტა იყოფა ორად: პირველს ეკუთვნიან მეფენი და დიდებულნი; რომელნიც განსხვავდებიან შთამომავლობით და უხუცესობით; მეორეს ეკუთვნიან მსაჯულნი და სპათა გამგენი. მეორეს კასტას შეჰეადგენენ სამღვდელონი; მესამეს – მიწის მუშაკნი; მეოთხე კასტად ითვლება დაბალი ხალხი, რომელიც მეფეთ სამსახურს ეწევა და განთავისუფლებულია ყოვლისავე საზოგადო მოხელეობისაგან. ეს კასტა დაყოფილია კომლებად ანუ სახლობად, სადაც ყოველი საცხოვრებელი საერთოა და სადაც უხუცესნი ბძანებლობენ და განაგებენ საქმეს.“

ეს სურათი სტრაბონისა გვიმტკიცებს, დუბუა-დე-მონ-პერეს ფიქრით, რა ძველის ხნისა უნდა იყოს ფეოდალური არისტოკრატია კავკაზიაში, სადაც თითქმის აქამომდე შეუცვლელად ისევ იგივეაო. – სტრაბონი გვიჩვენებს ადევავებულს მდგომარეობას იბერიისას. იბერია ალბანიაზე მომატებულად იყო შემკული ქალაქებით და მჭიდროდ მოფენილი ხალხით. აქ იპოვებოდა სახლები აგურით ხელოვნურად აშენებული, ბაზრები და საზოგადო შენობები: კრამიტი საერთო ხმარებაში იყო. აქ ვაკე – მინდვრების მოსახლენი არიან გართულნი მიწის-შემუშავებაში, ტანთ იმოსებიან სომხურად და მიდიურად, არიან მშვიდობის მოყვარენი ვიდრე მთიულნი, რომელნიც სიმრავლით იბერიელებს აღემატებიან და რომელნიც ცხოვრობენ თავიანთ მო-

-86-

ნათესავე და მოსაზღვრე სკვითების მსგავსად და ბრძოლის ხმაზე ადვილად სტოვებენ თავიანთს სამკალს. ამ სურათს აპპიანი და დიონ კასსიუსი პომპეის დროს დაურთვენ, რომ იბერიელთ საბრძოლო იარაღი იყოო ხელ-შუბი და შურდული; როდესაც იბრძოდნენ, მტერს ტყეში თურმე შეიტყუებდნენ და მალალის ხეებიდამ დაუწყებდნენ სროლას ¹⁾. ეს სურათი ამტკიცებს, რომ სტრაბონს იბერია თვალთ უნახავს და იბერიის ყოფა-ცხოვრება თვითონ გამოუკვლევია. იბერიად ის ასახელებს ახლანდელს ქართლს, ალბანიად – მთელს დაღისტანს და აგრეთვე აწინდელს კახეთს. ქართლი როგორათაც ძველად, აგრეთვე შემდეგ სწავლა – ხელოვნებით წინ იყო კახეთზე. ფეოდალურს წესს აქ ქართლის ცხოვრებაც ისე გამოგვიხატავს, როგორც გამოგვიწერს სტრაბონი. საგანზე შემდეგ გვექნება საუბარი. შენობაში ხელოვნების გავრცელებას სპარსეთიდან ქართლის – ცხოვრება მიაწერს ერისთავს არდამს ²⁾.

„ალბანიას ჰსაზღვრავს, სტრაბონის აზრით, აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, დასავლეთით – იბერია, ჩრდილოეთით – კავკაზიის თემი კერაუნის ვაკე – მინდვრებამდე, რომელიც ზღვამდეა. ალბანიის სამხრეთად მდებარებს ვაკე-მინდვრიანი

და მთიანი სომხეთი, რომელიც შეადგენს კამბიზის მხარეს. აქ სომხები იბერიელების და ალბანიელების მოსაზღვრენი არიან.“³⁾ ამ აღწერიდამ სჩანს, რომ ალბანიას შეადგენდა, სენ-მარტენის განმარტებით, შირვანი და დაღისტანი⁴⁾, ანუ ბროსსეს სიტყვით, ქართველების კახეთი და დაღისტანი.

---

1) Страбон. Извѣст. стр. 117, 118. Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, t. II, p. 49, Hist. de la Géor. Introd. 1858, p. XIX, XX.

2) Hist. de la Géor. t. I, p. 77.

3) Страбон. Извѣст. стр. 126. Mém. sur l'Arm, t. I, p. 214.

4) Hist. de la Géor. Introd. p. X.

„ალბანიაში მიმდინარებს მტკვარი (Cyrus), რომელიც სხვა მდინარეების შეერთებით ვრცელდება და მიწას დიდად აპო-ხიერებს. მტკვრის შესართავში ზღვას მუდამ შემოაქვს ქვიშა, ასე რომ ახლო-მდებარე: კუნუნძლები ერთი მეორეს უკავშირდებიან და ხმელეთს ერთვიან; ამისთვის აქ მსვლელობა საშიშარია, უფრო საშიშარია იმით, რომ ზღვის ზვირთნი ამ ადგილს სცემენ. ამბობენ ვითომც მტკვარი, ვიდრე ზღვას შეუერთებოდეს, თორმეტ სართავად განნაწილდებაო; ამათში ზოგი ქვიშით ივსება, ზოგი თუმცა ღრმაა, მაგრამ ნავთსადგურად უვარგისია. ეს ნაპირი ზღვით და მდინარეებით მოიფინება უმეტეს სამოც სტადიაზე, მაგრამ აქ იმას მოსავალი არა აქვს. ამ ზღვის მოძრაობას ოთხმოც და ათ სტადიაზე გააქვს ქვიშა, რომელიც აღმართავს ნაპირზე ქვიშის გორაკებს. მახლობლად ზღვას ერთვის არაქსი, რომელიც დიდის სიმკვირცხლით მომდინარებს სომხეთიდან.“ ეს სურათი, ეიხვალდის განმარტებით, ახლაც ეთანახმება ადგილობრივს მდებარებას. მართალია, რომ მხოლოდ მტკვარი თავისის შტოებით ჰრწყავს და აპოხიერებს მთელს მაზრას; მართალია, რომ ყველა იმისი სართავები ისე შემცირებულა, რომ, როგორც ზულდენშტეტცი ფიქრობს, არა თუ ხომალდები, თვით დიდი ნავებიც ძლივს შემოდიან, ისეთი ნავები, როგორსაც სპარსელები კასპიის ზღვაზე ხმარობენ. ამისთვისაც სტრაბონი შემცდარი არ არის, როდესაც იტყვის, რომ აქ კარგი ნავთ-

სადგური არ არისო. სართავები აქამომდე უფრო და უფრო მცირდება: ქვიშა როგორც მდინარეს მოაქვს, აგრეთვე ზღვის ზვირთებს გამოაქვს. ძველად, იქნება თვით სტრაბონის დროს ნაპირი უფრო თანასწორე იყო და დროითი – დრომდე ის

-88-

(ნაპირი) ზღვას შორს არ გაჰქონდა. ამისთვისაც სტრაბონს საფუძველი აქვს, როდესაც ამტკიცებს, რომ ზღვის ზვირთნი სცემენო ნაპირს უმეტეს 60 სტადიაზე (ანუ 10 ვერსზე მეტად). ახლაც მრავალი კუნძული ნაპირისა გვიმტკიცებს, რომ ზღვა უფრო და უფრო უკან იწევს და ამასთანავე კუნძულები ჩნდება ქვიშის გამო, რომელიც მტკვრის სართავებს შეაქვთ ზღვაში 15 ვერსამდე. ეჭვი არ არის, რომ სტრაბონის დროდამ მთელი ნაპირი, მთელი ნაყოფიერი დელტა მტკვრისა დიადად შეიცვალა რადგანაც ყოველდღე იცვლება, ძველად ხომ უფრო დაბლა უნდა ყოფილიყო. შესაძლებელია, რომ ზოგიერთი მტკვრის სართავი სრულებით დაიხშო ქვიშით. მაშა სადამე გასაკვირველი არ არის, რომ სტრაბონი აღრიცხავს 12 სართავს, როდესაც ახლა ექვსსაც აღარ იხსენიებენ ¹⁾.

სტრაბონი თავისს აღწერაში თვით ბუნების ისტორიასაც კი შეეხება ალბანიისას. ის მოიხსენებს აქ მორიელებს და ფალანგებს. „აქ არისო ისეთი ფალანგები, რომელნიც ზოგნი სიცილით ჰხოცვენო, ზოგნი – ცრემლით: იმათგან დაშხამული ადამიანი გრძნობსო მტკვიენეულობას თავისის მოყვასისადმი.“ მართლა და მორიელი აქამომდე მრავალია ვრცელს იბერიის და ალბანიის ვაკე-მინდვრებში, რომელნიც მტკვრით ირწყვიან, თუმცა ისე საშიში და ისე შხამიანი არ არის, როგორც სტრაბონი ფიქრობს და როგორც თვით ადგილობრივნი მცხოვრებნი შიშობენ, თუ რომ ნაკბენს ადგილს თავისს დროს ზეითუნი ზეთი მიასწარით... „აქ ბუნება ისე უხვია, რომ ალბანელნი არც კი ჰსაჭიროებენ ზღვის

---

¹⁾ Страбон. извѣст. стр. 122 – 124.

აღებ-მიცემაში, განაგრძობს სტრატონი. თვით შიწითაც ვერ სარგებლობენ იგინი, როგორც რიგია. დედა-მიწას აქ გამო-აქვს ყოველგვარი ნაყოფი და მცენარე, რომელიც მუდამ ამწვანებულია. არავინ იღვწის იმათის შემუშავებისათვის. რაც უნდა მიწის მოსავალი იყოს, ყოველივე აღმომცენარებს აქ უთესველად და უხნავად, როგორც ამას ამტკიცებენ ვინც კი სამსახურის გამო იქ ყოფილა. ერთხელ ჩაფლულს თესლს გამოაქვს ორი-სამი სამკალი, ერთს მარცვალს-50 მარცვალი. სახნავად ხმარობენ ხის გუთანს და არა რკინისას. მთელი ვაკე-მინდორი ირწყვის მდინარეებით და ნაკადულებით უფრო მეტად, ვიდრე ბაბილონი და ეგვიპტი. ბალახი მუდამ მწვანეა, სამოვრად გამოსადეგია. ჰაერი ყოველთვის მრთელია. პირუტყვი, შინაური და გარეული, კარგად იკვებებიან.“ „აღბანიელნი სხვა მთის ტომებზე აღმატებით არიან მშვენიერნი და ტანოვანნი: არიან ფხიზელნი და ცხოვრობენ ბუნების მსგავსად; არ იციან ფულის ხმარება; სთვლიან მხოლოდ ასამდე, თუმცა აღებ-მიცემობას დიდად მისდევენ. სხვას არას დასდევენ: არ იციან არც ზომა, არც წონა; უფიქრებელად იწყობენ ბრძოლას, საზოგადო საქმეს და მუშაკობას; ომობენ ქვევითნი და მხედრობით, როგორათაც სომეხნი არიან მსუბუქად და მძიმედ შეიარაღებულნი; გამოჰყავთ მომატებული წყობა, ვიდრე იბერიელებს: 60,000-მდე ქვევითი ჯარი, 22,000-მდე-ცხენოსანი. ამოდენა ჯარი გამოიყვანეს საბრძოლად პომპეისთან. აღბანიელნი ხმარობენ შუბს და ისარს, აბჯარს, ფარს და ჩაბალახს, იბერიელების მსგავსად. აღბანიას ეკუთვნის აგრეთვე კასპიანა. აქედამ წარმოსდგა კასპიელების და თვით ზღვის სახელი.“ გზა იბერიიდან ძველს აღბანიში

ანუ დაღისტანში, სტრატონის სიტყვით, გაყვანილი იყო უწელო კამბიზენის მინდვრით, რომელიც თვით ალაზანამდე მთიანი იყო. ეს ადგილი მიხვალდის ფიქრით უნდა უდრიდეს ახლანდელს უფადარს და კარასოეს, სადაც მხოლოდ

იორი მიმდინარებს ¹⁾).

ალბანია – ის სივრცე, რომელიც მდებარებს იბერიისა, კავკაზიის და კასპიის ზღვის შორის, – დასახლებული იყო ყოველთვის მრავალთ მცირე – ტომთაგან, რომელნიც ერთი მეორესთან დამოუკიდებლად იყვნენ. იმათ შორის სტრაბონი იხსენიებს გელლებს და ლეგებს. გელლებად ზოგნი ჰხა - დიან გლიგოელებს, ზოგნი გილანელებს. ლეგის სახელ-წოგ-დება უჩვენებს ახლანდელს ლეკებს: – სტრაბონის დროს თვითოეულს ალბანიის ტომს ჰყვანდა საკუთარი მეფე; ერთი იმათგანი ბძანებლობდა დანაშთენთ. ალბანიელები საუბრობდნენ სხვა და სხვა ენაზედ, რომლის რიცხვიც, სტრაბონის სიტყვით, იყო 26 ²⁾ „ალბანიელნი თაყვანს-სცემენ მზეს, იუპიტერს და მთვარეს. ამ უკანასკნელის ტამარი აშენებულა იბერიის საზღვარზე. სამღვდელო პირი, რომელიც აქ მსახურებს, შემდეგ მეფისა ყველაზე მეტად პატივ-ცემულია. იმას უპყრია უპირველესი ადგილი სამღთო ნადიმში; ის ბძანებლობს სატამრო მაზრაში, რომელიც არის ვცრელი და დიდად დასახლებული. ზოგნ სატამრო მსახურთაგანნი ღვთაების შთაბერვით წინასწარ-მეტყველობენ. იმათში ვინც მომატებულად აღივსება ზენარის მადლით, ის იწყებს ტყეში ტან-

---

¹⁾ Страбон. извѣст. стр. 124 – 125.

²⁾ Тамъ же, стр. 125, 127. Мѣм. sur l' Arm., t. I, p. 217, 218.

ტალს; ამ დროს მღვდლის ბძანებით იმას სტაცებენ ხელს და ნაკურთხის ჯაჭვით შეჰკვრენ. წლის განმავლობაში იმას უხვად აძლევენ საჭმელს; ბოლოს მთვარის დღეობაში სხვათა მსხვერპლთა შორის დაჰკვლენ; აი რა გვარად. ვინც ამ ხელობაში მომატებულად გამოცდილია, ის ხელით მპყრობელი ცულისა, რომელიც განგებ ამ-გვარ საქმეში იხმარება, გამოდის ხალხის შუა-გულიდამ და დასცემს ცულს გვერდით მკერდში. როდესაც მსხვერპლი დაეცემა, ის იმისის შინაგანიდამ ამოიღებს საწინასწარმეტყველო ნიშანს, რომელსაც ხალხს დაანახვებს. მასუკან გვამი მიაქვთ დაწესებულს ადგილს, სადაც თვითოეული იმას გადააბჯენს ცოდვის განსაწმენდელად“. დუბუა-დე-მონპერე, რომელსაც ეს სიტყვები გამოუწერია სტრაბონიდან, დიდს მსგავსებას უჩვენებს ამ ჩვეულებისას თავრის ტომში და აგრეთვე ჩუდო-ფინნებში, რო-

მელნიც ბალტიის ზღვის პირად სახლობენ და რომელთაც, იმისის სიტყვით, დამოკიდებულება ჰქონიათ ოდესმე იმ ფინნებ- (თან, კავკაზიისა და თავრიდის მთებში რომ შეხიზნულან ¹⁾).

V

უძველესს უცხო-ტომთ კვალი კავკაზიაში. – ამ კვალს ვპოვებოდა ენებში, სხვა და სხვა გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაში, სარწმუნოებაში, ზნეობაში და ყოფა-ცხოვრებაში.

ყოველივე, რასაც კი ცხოვლად უწოდებთ, დედა-მიწა,

---

¹⁾ Voyage autour du Caucase, t. VI, p. 13 – 15.

მცენარე, პირუტყვი, ადამიანი და თვით ადამიანის ზნეოზა და ყოფა-ცხოვრება, ყოველივე ეს არის ნაწარმოები ანუ შედეგი წარსულისა. წარსულს ფორმებს ანუ ორგანიზმებს უშობნია აწინდელი ფორმები; აწინდელი ფორმები ჰშობენ მომავალს ფორმებს. ასე დაუწყებია პირველ-საუკუნოდამ-ვე გამოუკვლეველს ძალას. მთელს ბუნებაში არა არის რა, რომ შემდგარი ან გაუქმებული იყოს: ყოველივე მოძრაობს, დროს განმავლობაში იცვლება. კარგია თუ ავი, სასარგებლოა თუ მავნებელი, ის თავისს კვალს არა ჰკარგავს. რამდენადაც მეცნიერება წარმატებაში შედის, იმდენად ეს აზრი უფრო და უფრო ცხოველდება. ბუნებითი ისტორია გვი-მოწმებს, რომ ძველი ბუნების ფორმები ახალს ფორმებში გადასულა, თუმცა იმათში ჩვეულებრივი გონება ვერა მსგავსებას ვერ შეჰნიშნავს; ფიზიოლოგია გვიმტკიცებს, რომ აწინდელი კაცობრივის ნათესავის ტიპი ანუ აგებულება სულ სხვაა, ვიდრე ძველად. შედარებითი ენათ-სწავლა გვარწმუნებს, რომ არ არის ხმელეთზე ენა, რომ იმ მდგომარეობაში იპოვებოდეს, რა მდგომარეობაშია დღესდღეობა: ძველადვე თვითოეულს ენაში დაშთენილა მხოლოდ წინაპარის ენის ფესვები და გრამმატიკული აგებულება. ამ ბუნე-

ბის წესს ექვემდებარება თვით მთელის ადამიანის ტომი, რომელიც დაახლოებით, დაკავშირებით, დამონავეებით ერთი ტომი მეორე ტომში გადაშენდება, ერთს მეორეში შეაქვს. თავისი ელემენტი, თავისი თვისება, თავისი ზნეობა. სადა აქვს თვითოეულს ტომს დასაწყისი, როგორ მომდინარეობს იმისის ცვლილების სვე, რას ანუ ვის ჰქონია იმაზე მომატებული გავლენა, ამის გამოკვლევა ან შეუძლებელია, ან

-93-

მნელია საჭიროა ფაქტები, იმათი შედარება ერთისა მეორესთან, თვით ამ ფაქტების ისტორია, რომელიც თითქმის არც ერთს ტომს არ უკრეფია, ასრ დაუცავს... ჩვენ არ ვიცით არსად მხარე, რომელსაც იმდენი გავლენა გამოეწვლოს ძველის დროდამ, რამდენიც ჩვენს კავკაზიას გამოეწვლია. მიზეზი არის იმისი გეოგრაფიული მდებარეობა, იმისი განვითარებული ბუნება. კავკაზია მდებარებს _ თუ ნება გვექნება ასე ვთქვათ, – თვით აზიისა და ევროპის შარა-გზაზე, კავკაზია უაღმატებულესად შემკულია ყოვლის-გვარის კლიმატით, ყოვლის-გვარის მცენარით, მიმზიდავის ადგილ-მდებარებით; ის არის მდიდარი და უხვი მდინარე-წყლებით. იმას ჰსაზღვრავს: ევროპის მხრივ შავი ზღვა, აზიის მხრივ კასპიის ზღვა. მრავალი მოძრაობა, ემიგრაცია აზიიდან ევროპაში კავკაზიით იყო. აქ თვითოეული ნათესავი თავისს მოგზაურობაში ანუ სამუდამოდ მკვიდრდებოდა, ანუ დროებით ბინადრობდა და თავისს კვალს ადგილობრივ სტოვებდა. ამისთვისაც ეს მხარე ძველადვე სახელ-წოდებული იყო მრავალენოიან მთად. ჰეროდოტეს სიტყვით, კავკაზია შეიცავდა დიდ ძალს ტომთ რიცხვს; ბერძნების და რომაელების მწერლები აღრიცხვენ 300-ზე მომატებულს ტომს მხოლოდ იმათ რიცხვში, რომელნიც დიოსკურიასში ჩამოიკრიფებოდნენ. პლინი გვიმოწმებს, რომ იმისს დროს რომაელებს აქ 130 მოთარგმნე ჰყოლიათ. აქ ეძებდნენ საზოგადოდ ყველა ტომთ ფესვს და შთამომავლობას, ერთს დროს აქედამვე უჩვენებდნენ ისტორიკნი მთელის მსოფლიოს გაშენებას. ეს იყო მიზეზი რიტეტერის სიტყვით, რომ ხმარებაში შემოვიდა სახელ-წოდ-

რომელსაც მიჰსთვითნებენ მთელის ევროპიისა და აზიის უმეტესის ნაწილის მცხოვრებთ ¹⁾... „შემდეგ ამისა ეჭვი აღარ უნდა გვექონდეს, რომ უცხო-ნათესავთ კავკაზიაში ბინადრობის სახსოვრად მრავალი კვალი უნდა იყოს აქამომდე დატევებული ჩვენს მხარეში: ესე იგი, კავკაზიის ტომთ ენებში, ადგილებისა, მთებისა და მდინარეების სახელ-წოდებაში და თვით ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაში. ეს საგანი დიად ღირსია ყურადღებისა. საუბედოდ უნდა ვთქვათ, რომ იმას ჯერ ისტორია არ შეჰხებია. შეეხნენ მხოლოდ გაკვრით ზოგიერთნი, მეტადრე კლაპროტი, ვივიანე-სენ-მარტენი და დუბუადე-მონპერე: ამათ უჩვენეს უცხო-თესლთ კვალი კავკაზიაში: კლაპროტმა ენებში, სენ-მარტენმა – გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაში, დუბუამ – ზნეობაში და ყოფა-ცხოვრებაში. ამათში უადრესად ღირსია ყურადღებისა დუბუა, რომელსაც ამ საგნის წყაროც თვითონვე აღმოუჩენია: ჰომერის ილიადა და ოდისსეა და სხვა მწერლების თქმულება, აგრეთვე აკლამეები პანტიკაპეაში, სადაც მრავალი ძველის ყოფა-ცხოვრების საგანია დამარხული. ეს ყველა დუბუამ თვითონ გაჩხრიკა, გაარკვია, შეადარა ახალს და ძველს ყოფა-ცხოვრებას და თავისი აზრი ამ საგანზე თავისს Voyage autour du Caucase-ში ჩაურთო. თვით კლაპროტის Voyage au Mom Caucase-ში ისე ამ მხარის აღწერა არ არის შესანიშნავი, როგორათაც Langues du Caucase, რომელიც იმას თავისის მოგზაურობის მეორე ტომში შემოუტანია და რომელშიაც ის გამოიკვლევს, რომელს კავკაზიის ენაში რა უცხო ტომთ

---

¹⁾ Риттеръ, исторія землевѣдѣнія, стр. 81 – 82. Viv. S – Mart. Rech. sur les popul. du Cauc. p.

სიტყვები იხმარება. ჯერ კიდევ დაჭიმმარტებით არ ვიცით,

რამდენი დედა-ენაა კავკაზიაში: ზოგნი უჩვენებენ ექვსს, ზოგნი შვიდს: ოსურს, ქართულს, ლეკურს, ქისტურს, თურქულს ანუ თათრულს და ჩერქეზულს; თვითოეული ამ ენებთაგანი იყოფა რამდენსამე შტოებად. საიდან არიან იგინი წარმომდგარნი, სად რა რიგად არიან გავრცელებულნი, ამ საგანზე გვექნება ვრცელი საუბარი თავ-თავისს ადგილსს. ახლა მხოლოდ ამას ვიტყვით, რომ კავკაზიურს დედა-ენებში კავშირი არა არის რა. ლეკური, ქისტური, ჩერქეზული ენები უნდა ეკუთნოდნენ თურანულის ენის მოდგმას; იმათი ლექსიკონი არის სავსე ამ მოდგმის ენის სიტყვებით. ლეკურში და ქისტურში მომატებული სიტყვები არის სამოედური; ჩერქეზულში ნაკლები. გარდა ამისა იმათში იპოება თურქული, კირგიზული, ვოგულური, ვიტიაკური, ოსტიაკური, ჩუვაშური, ფინურნი; იპოება აგრეთვე, თუმცა ნაკლებ, შვედური, სპარსული, სლავიანური, ნემეცური, ლათინური, ანგლიური, არაბული, ქურთული, ისლანდური: ლეკურს ენაში აქამომდე ხმარებაშია, სხვათა შორის, ჰუნური სიტყვები ადილლა (ატილლა იყო ჰუნების წინა-მძღომელი ანუ მეფე მეხუთეს საუკუნეში) ესკა (ესკამა იყო ატილლას ქალი). თურქული ენა თითქმის მთლად შეიცავს ტობულის თურქების (ციმბირში) და კოსტანეპოლის თურქების სიტყვებს. ჩერქეზული და აფხაზური ერთის ფესვიდამ მომდინარებენ, როგორც ამტკიცებენ გულდენშტეტი, დუბუა და ლუი ვივიანი, თუ შეადგენენ სულ სხვა და სხვა ენებს, როგორც გვარწმუნებენ პალლასი, კლაპროტი, ბელი და ლუ-

ლიე, ამაზე დარწმუნებით ვერას ვიტყვით ¹⁾. ოსური ენა ძველი ალანების ანუ ირანების ენაა, ესე იგი ინდო-ევროპიულის მოდგმისა; ოსური ლექსიკონი წარმოგვიდგენს სპარსულს, ფეჰლევურს, ნემეცურს, სლავიანურს, სანსკრიტულს, ქართულს. არაბულს და ვიტიაკურს. მომატებული: მიდოსპარსული, ნემეცური და სლავიანური; ყველაზე ნაკლებია არაბული ვოტიაკური. ქართული ენა შეიცავს: სანსკრიტულს, სპარსულს, ზენდურს, ქურთულს, ფეჰლევურს, ეს-

ტონურს, ბერძნულს, ლათინურს, სომხურს, ნემეცურს; შეიცავს აგრეთვე: მანჯურულს, სამოედურს, ვოგულურს, თურქულს, მონგოლურს, ფინურს, ჩინურს. ამათში მომატებული სიტყვები სპარსული და სომხური ²⁾). რომლის ენის მოდგმას ეკუთვნის ქართული, ამაზე მეცნიერებას ჯერ უკანასკნელი სიტყვა არ გამოუთქვამს; მაქსი-მილლერი თავის გამოკვლევაში კავკაზიის ენებზე ქართულის ენის გამო ირყევა, დარწმუნებით არას ამბობს. წარჩანებული ბოჰპი და სხვანი კი არ ეჭვნეულობენ, რომ კავკაზიაში ოსური და ქართული, კავკასიის გარედ – სპარსული, თაჯიკური (ბუხარიაში), სომხური და ავგანური ეკუთვნიან ინდო-ევროპიულს ანუ ირანულს მოდგმას ³⁾...

ამას წინად ჩვენ კიდევ გვქონდა საუბარი თვით კავკაზიის სახელ-წოდების წარმოებაზე. ჩვენ დავამტკიცეთ, რომ „კავკაზია“ მოტანილია ძველად აზებისაგან ანუ ასსებისაგან

---

1) Journal d' une Résidence en Circassie par James Stanislas Bell. 1841. t. I p. XXXVIJ, IJ; t. II. p. 234, 366. Klapr. Voyage au mont Caucase. t. I, p. 201; t. II p. 417. – Люлье, Записки Кавк. стд.. Русс. Геогр. Общ. кн. IV, стр 184.

2) Klaproth, voyage au Mont Caucase, t. II, p. 289 – 577.

3) Вѣстникъ Европы, 1867 г. сент. Очерки этнографіи Кавказа Кавалевскаго, стр. 137, 140.

(ოსებისაგან) ინდოეთით, სადაც ეს სიტყვა აქამომდე ხმარებაშია. ეს სახელ-წოდება ჩვენ მხარეს შესთვისებია აქამომდე სამუდამოდ და აქედამ აღარსად გავრცელებულა, რადგანაც მომატებული ნაწილი აზების ტომისა აქვე დამკვიდრებულია. ჩვენ ისიც გამოვიკვლიეთ, რომ თვით „აზია“, პირველად პელაზგებს – შემდეგ იმათის გადმოსახლებისა საშუალო-აზიიდან – მიუთვისებიათ ერთის ადგილისთვის მცირე-აზიაში; მასუკან ასე დაჰრქმევია ჩრდილო მხარეს კავკაზიისას და აქედამ მთელს აზიას მოჰფენია. საიდან არის მოტანილი თვით სახელ-წოდება ელბრუსისა, ჩვენ ესეც გამოვიკვლიეთ. თავდა-პირველად ქართველები და სომხები ახლანდელს არარატს უწოდებენ მასისად. ძველი მნიშვნელობა ამ სიტყვისა ჰნიშნავს ფრიად მაღალს. სანსკრიტულს ენაზე ით-

ქმის mah ანუ mahat (აქედამ წარმოსდგა ქართული მაღალი), ლათინ. magnus, ზენდურად mas, ბერძნულად μέγας, μέσσω, გოთურად mees, ანგლიურად most, ებრაულად masal. ასე უწოდდენ ჯერ თავრის ქედის ნაწილს, რომელიც ჰყოფს სომხეთს და მესსოპოტომიას. აქვე უჩვენებდნენ სხვა და სხვა მაღალს მთებს, სადაც ნოეს კიდობანი შემდგარა. მასისი შემდეგ დროებში მიჰსთვისებია აწინდელს არარატს ¹⁾. ქართველები კავკაზიის ქედს უწოდებენ სხვა სახელსაც, რომელიც დიად ღირსია შენიშვნისა: ეს სახელია თემი. როდის მიუთვისებია თემი ქართულს ენას ან როგორ შეცვლილა იმისი ნამდვილი მნიშვნელობა, ჩვენ ამაზე ცნობა არა გვაქვს. ეს-კია, რომ თემი ხშირად იხმარებოდა საბერძნეთში,

---

¹⁾Viv. S-Mart. Recherches... p. 3, 81. Saint-Martin. Mém., sur l'Arm. t I. p. 262 et. suiv.

თვით სომხეთში და ჰნიშნავდა სამხედრო მაზრას ანუ პროვინციას. ის არის წარმომდგარი ბერძნულის სიტყვიდამ Θέμα ¹⁾.

ზემოდ ნაჩვენების სახელების წარმოება და გეოგრაფიული გავრცელება უეჭველია. ამასვე ვერ ვიტყვით იმ სახელ-წოდებაზე, რომლის ისტორიულ სვესაც ახლა გამოვიკვლევთ. ზოგიერთზე ნამდვილად სჩანს, რომ სწორედ შორიდან არის მოტანილი, მომატებული კი ექვ ქვეშ არის: ესე იგი დარწმუნებით არ ვიცით-ესა და ეს სახელი მართლა უცხო სახელ-წოდებაა, თუ ადგილობრივ ნაშობი. შეუძლებელიც არის ითქვას ეს ასეაო, ასე უნდა იყოსო: იმათ დასაწყისს, როგორათაც ყოვლის-ფრის დასაწყისს, ისტორიის წინა – დროთ წყვილიადში აქვს თავისა ფესვი... თუმცა ჩვენ შევუდგებით ამ საგანს, მაგრამ შევიძლებთ ამის გამოკვლევას თუ არა, ამისი თქმა არ შეგვიძლიან. თვით მკითხველისათვის მიგვიჩვენებია ამისი დაფასება.

ვიწყობთ იბერიიდან. ეს სახელი ერქვა ძველად საქართველოს, ანუ უკედ ვთქვათ იმის ნაწილს. სულ ძველად იბერიას არც ჩვენი წინა-პარები ხმარობენ, არც უცხო ტო-

მნი. ჰეროდოტემ ის არ აცის. მხოლოდ პირველის საუკუნიდამ ქრისტ. შობ. წინ შემოდის ის ხმარებაში, ესე იგი იმ დროდამ, როდესაც პომპეი ებრძოდა პონტის მეფეს მიტრიდატს. შემდეგ ამისა რომაელებში და ბერძნებში ის საზოგადოდ იხმარება. მარტო საქართველოს არა აქვს მითვისებული იბერია: იბერიად იწოდებოდნენ ევროპაში ისპანია და აგრეთვე ირლანდია ²⁾.... ჰეროდოტეზე ადრე იხმარებოდა

---

¹⁾ Asia Mineure. t. II, p. 455. Mém. sur l' Arm.. t. I, p. 28, 93, II, p. 470.

²⁾ Rech.. p. 63 – 65.

-99-

იბერის მაგიერ ტიბარი, ტიბარელნი, მაგრამ ამ სახელ-წოდებით ორფეი და ქსენოფონტე ჰნიშვნენ შავი-ზღვის პირდ იმ ადგილს, რომელიც მცირე-აზიაში თერმიდონის მახლობლად მდებარებდა. სტრაბონი ტიბარენებად ასახელებს ტრაპიზონის აღმოსავლეთად მცხოვრებს ჭანებს ან ლაზებს. გარდა ამისა კასპიის ზღვის სამხრეთით უჩვენებენ ტაპირებს-მაზანდერანში-ტაბერისტანს ⁴⁾. ჩვენ ეფიქრობთ, რომ იბერი, ტაპირი, ტაბერისტანი ერთის ფესვიდამ არიან წარმომდგარნი. ვივიანე-სენ-მარტენის აზრით თვით იბერი და იმერი ერთი და იგივეა: იბერიც, იმერიც ჰნიშვნენ „იქით – მხარეს“, „მხარეს – იქითს“ ინდო-ევროპიულს ენებში. ამ მნიშვნელობას წარმოდგენენ: სანსკრიტულში upari, ბერძნულში υπέρ, გოთურში over; თვით სემიტურს ენებსაც კი შეუთვისებია ეს სახელი: ებრაულის eber-ის მნიშვნელობა არის „იქითი“ ²⁾. ჩვენ, ქართველები დარწმუნებულნი ვართ, ვითომც ქართლი წარმომდგარი იყოს „ქართა-ველისგან“. მაგრამ სხვანი სხვა გვარ ფიქრობენ. შოპენი ამტკიცებს, ქართლი და კელტი ერთი და იგივეაო ³⁾. თუმცა შოპენი დიად უცნაური მწერალია, მაგრამ ეს აზრი იმისი არ უნდა იყოს უსაფუძვლო, როდესაც მოვიგონებთ, რომ ზოგიერთს მწერლებს, იმათ შორის ვივიანე-სენ-მარტენს, ქართველების შთამომავლობა კელტების მოდგმის ფესვიდამ გამოაქვთ. – ზემოდ დავასახელებთ მცხეთის მახლობლად ძველი ციხე-სი

მაგრე არმაზი. არმაზის პირველი წყარო უნდა იყოს ორმუ-

---

1) Rech... p. 57 _ 60.

2) Ib. p. 64 _ 66.

3) Новыя Замѣтки на древнія исторіи Кавказа, 1866, стр. 273.

-100-

ზდი, ორმუზი სპარსების ღმერთი, ანუ უზენაესი ღვთაებას. ორმუზიდან იწოდებოდა აგრეთვე ქალაქი და ნავთ-სადგურთა ფარსის მახლობლად სპარსეთში. შესაძლებელია, რომ სპარსეთით იყოს არმაზი შემოტანილი ქართლში ¹⁾. თვით თბილისსაც ვკპოვულობთ უცხო-ქვეყნებში. Tibilis-ი ძველად მდებარებდა ნუმიდიაში, იმ ადგილს, სადაც თბილი წყალი ამომდინარებდა მიწის გულიდან. გარდა ამისა ბოლქვიაშია ქალაქი ტეპლიცი: ის არის წარმომდგარი სლავიანურის სიტყვიდან тепло, რომელიც ეკუთვნის ერთს და იმავე ფესვს, როგორათაც ლათინური tepidus ²⁾. – დიად ღირს შესანიშნავი სახელ-წოდება არის კოლხიდა, რომელიც ერქვა ახლანდელს იმერეთს შავი-ზღვის პირის მხარეებითურთ. ამ სახელ-წოდების ისტორიას სხვა და სხვა გვარ გვიამბობენ. ზოგნი იტყვიან, ვითომც კოლხიდა ძველად ყოფილიყოს აფრიკის მხარეში ლიდიაში ³⁾. ბითიუმს (ბიჭვინტას) ასახელებენ ეგვიპტეში სუფის არხის მახლობლად, რომელიც გაუთხრია სეზოსტრისს ⁴⁾; თვით ბათუმს უჩვენებენ ლიდიაში ⁵⁾, ენგურს ქალაქს მცირე – აზიაში ⁶⁾. თუ რომ სეზოსტრისის მოსვლა შავი-ზღვის მხარეებში და იმისაგან აქ დასახლება ეგვიპტელების კოლონიისა ისტორიული ფაქტია, მაშინ შესაძლებელი უნდა იყოს ისიც, რომ ეს სახელ-წოდება: კოლხიდა, ბითიუმი, ბათუმი სხვანი იმათის დროდამვე და იმათაგანვეა აქ დაარსებული. თვით დიოსკური, მილეტელების დედა-ქალაქი აწინდელს აფხაზეთში, მო-

---

1) Макса Мюллера, наука обь языкѣ., стр. 154 – 157. Ethnog, caucas., p. 99. Diction. univ. Bouillet, II. p. 1,316.

2) Klaproth, Voyage, II. p 1,316.

3) Ethnog. caucas., p. 197, 198, 215.

4) Ibid. p. 120.

5) Ibid. p. 201.

6) *Asie Mineure*, III, p. 554.

გვაგონებს ჰერკულესისაგან ნაშობს დიოსკურებს¹⁾. ჰორი, პური ეგვიპტურს ენაზე ჰნიშნავდა მზეს. ამბობენ, ვითომც ასე ისახელ-წოდებოდა ძველად მთელი სივრცე ბაბილონი-დამ მოყოლებული ვიდრე კოლხიდამდე, ვითომც აქედამ წარმოსდგა ქალდეველების პური, რომელც ძველ-მცნება-შია მოხსენებული, და საქართველოს ჰურია ანუ გურია²⁾. როგორათაც უცხო ტომთ მწერალნი, აგრეთვე ქართლის-ცხოვრება ხან და ხან ქალდეად უწოდებენ, სხვათა შორის, ერთს ნაწილს საქართველოსას, ლაზისტანს ანუ ჭანეთს³⁾. მსოფლიო ისტორია ქალდეად ასახელებს იმ ვრცელს იმპე-რიას, რომელსაც დედა-ქალაქად ჰქონდა ბაბილონი.რიტტე-რი და სხვანი ამტკიცებენ, ვითომც ქალდეველთ ენის კვალი დაშთენილი იყოს აქამომდე ქურთულს ენაში⁴⁾. ესეც არ უნდა დავივიწყოთ აქ, რომ მორო-დე-ჟონნეს სიტყვით, ბა-ბილონის ქალდეველთ პირველს ადგილ-სადგომს ციცერონი ასახელებს კავკაზიის მხარეში⁵⁾. თვით ჯანს, ჭანს, და აგრე თვე სოანს, სვანს, მორო-დე-ჟონნესი ეგვიპტშივე უჩვენებს⁶⁾. იმისის სიტყვითვე ეფიოპიის ანუ ლიბიის მაკრობები და საქართველოს მაგრები ანუ მეგრები არიან ერთნი და იგი-ნივე; ერთნიც და მეორენიც თავდაპირველად ცხოვრობდნენ კლდის ქვაბებში და, ორფეის თქმულებით „იყვნენ მდიდარ-ნი და ბედნიერნი, ცოცხლო'ბდნენ უვნებელად ათასს წლამ-დე, იკვებებოდნენ თაფლით და ღმერთების საჭმელით⁷⁾.

---

1) *Ethnog.*, p. 67.

2) *Ibid.* p. 174.

3) *Lebeau, Hist. du Bas-Emp.*, t. VI, p. 297; XIII, p. 74.

4) *Ethnog. Caucas.*, p. 427.

5) *Ibid.* p. 415.

6) *Ibid.* p. 201, 202.

7) *Ibid.* p. 180, 186 – 187, 215. 368.

სომხეთის არმენია არის დიად ძველი სახელ-წოდება. ზენდურს ენაზე ის ითქმის Eéiriémeno, Aériamâ, სპარსულზე Arman. ზოროასტრი ამ მხარეს იხსენიებს დიდის ქებით, და ამბობს, რომ ისე ადვილად არსად დაფუძნდებაო სჯულის კანონი, როგორათაც ამ მხარეში. ამტკიცებენ, ვითომც არმენია იყო თვით ზოროასტრის სამშობლო მამული და აქვე თურმე დაარსდა თავდა-პირველად იმისი სარწმუნოება ¹⁾. არმენიაში გამოიხატვის arya, როგორათაც ოსების ორისში, როგორათაც სპარსეთის ირანში, რთგორათაც ქართულს რანში ²⁾, როგორათაც ალვანში ანუ ალოვანში, რომელ-შიაც რლ-თ და ლ-თ არის შეცვლილი ³⁾.

კავკაზიის მდინარეები თუ უფრო ცხოველად არა, ნაკლებ არ გვიამბობენ თავისის სახელწოდებაებით თავის ისტორიულს მნიშვნელობას და გეოგრაფიულს გავრცელებას ერთის მხარიდან მეორეს მხარეში. ეს საგანი უფრო უკეთაც არის გამოკვლეული ვივიანე-სენ-მარტენისაგან. შევდგეთ ჯერ მტკვარზე. ასე უწოდებთ ჩვენ, ქართველები, უმთავრესს საქართველოს მდინარეს. სპარსნი და ბერძნები კი უწოდდნენ კურად. თუ ჩვენ ყურადღებით გავარკვევთ მტკვარს და კურს, ჩვენ უეჭველად დავრწმუნდებით, რომ ორივე ეს სიტყვა ერთის და იმავე ფესვიდან არიან აღმოცენილნი. სულ ძველად კურად უწოდდნენ მრავალ მდინარეებს სპარსეთში და აგრეთვე მესსოპოტომიაში. ამ სიტყვის ფესვი არის ინდო-კელტური, სემიტურის ენებისაგანაც შე-

---

¹⁾ S-Mart. Mém. sur. l'Arm., t. I, 269.

²⁾ Ibid. p. 270 – 276. М. Мюлл. наука обь языкѣ, стр. 183.

³⁾ Тамъ же.

თვისებული. ინდო-კელტური khor, ებრაული khour, სომხური khoriu, ლეკური hor, khor, ouor ჰნიშვნენ თხრას, სიღრ-

მეს. აი საიდან არის წარმომდგარი კური და არა სპარსეთის მეფის კიროსის სახელიდან. ამ სიტყვაშივე უნდა ჰქონდეს თავისი დასაწყისი თვით ქართულს სიტყვას „ჩქარა“ ¹⁾. იქვე აქვს ფესვი იორს: ებრაული iaôr ანუ ior, კობტური iaro, ისლანდური sjor ჰნიშვნენ მდინარეს. ფანური სახელ-წოდება მდინარისა არის khoub ანუ kob, გავრცელებული კავკაზიის სამხრეთით და ჩრდილო-სამხრეთით, როგორათაც Houpan-is და Houpa – kour-is, რომელსაც ჰეროდოტე ასახელებს პონტ ექსინის ჩრდილოეთით; Houpanis-ი დარჩენილია აქამომდე ყუბანის სახელ-წოდებაში; ძველი კოლხიდის Khobos არის ხობი ²⁾. ვივიანე-სენ-მარტენი ამასაც ამტკიცებს, ვითომც თვით თერგი და ჭოროხი არაგვის ფესვიდამვე იყვნენ წარმომდგარნი; მხოლოდ ეს არისო, რომ ადგილობრივ მცხოვრებთ ეს სიტყვები შეუცვლიათო, გაურყვნიათო. ³⁾.

არაგვის ფესვი არის ზენდური და სანსკრიტული arg, რომელიც ჰნიშნავს სისწრაფეს, მომდინარეობას, არგი არის მოტანილი ირანო – კელტებისაგან და იმათგან გავრცელებულ ევროპაში. ვალახიაში არის Arghisch; იტალიაში იყო Orgus, გადაქეული ახლა Orco-bog; ფრანციაშია d'Argens, d'Argent, d'Argue, Arc და სხ. ისპანიის იბერიაში იპოება Aragon. ვივიანეს სიტყვით, „ვინც კი კავკაზიის იბერიელებში და ისპანიის იბერიელებში ერთს შთამომავლობას ეძებდნენ,

---

¹⁾ Rech .. p. 132 – 134.

²⁾ Ibid. p. 103 104.

³⁾ Ibid. p. 130 – 131.

იმათ სხვა საბუთების გარდა მოჰქონდათ ისპანიის არაგონის მსგავსება საქართველოს არაგვთან. მართლა და მსგავსება ცხადია. მაგრამ ეს მსგავსება ამტკიცებს მხოლოდ, რომ არაგონი და არაგვი ერთის საზოგადო ფესვიდამ არიან ნაშობნი ¹⁾. იმავე წყაროდამ არის აღმოცენილი არაქსი, რომელიც ისტორიაში და გეოგრაფიაში უფრო მეტად არის უწყებული, ვიდრე არაგვი. არაქსს სომხები უწოდებენ ერასხს,

ქართველები რახს, არაზნი, თურქნი და სპარსნი – არას ანუ რას. ძველად არაქსი გავრცელებული იყო მთელს აღმოსავლეთზე, ბაქტრიანიდამ დაწყებული სპარსეთის ყურემდე, სპარსეთის ყურედამ კავკაზიამდე. სტრაბონის სიტყვით თვით თესალიის უმთავრესი მდინარე იყო არაქსი. ახლანდელი მურა-ჩაი, რომელიც ევფრატის უდიდესს შტოს შეადგენს, იწოდებოდა აგრეთვე არაცანად, არამანიად, და არის მოქცეული არაქსივე ²⁾. სულ თავდა-პირველად არაქსად ის მდინარე თურმე ისახელებოდა, რომელსაც ერქვა ჯილონი (აწინდელი ამურ-დარია) საშუალო-აზიაში და სადაც უჩვენებენ ინდო-ევროპიელების მოდგმის უძველესს სამშობლო ადგილს ³⁾. სახელ-განთქმული კოლხიდის ისტორიაში ფაზი მოგვაგონებს ერთს ოთხს მდინარეთაგანს, რომელნიც მოსეს თქმულებით ჰრწყავდნენ სამოთხეს, ესე იგი ფიზონს. ფაზი არის ინდო-კელტური სიტყვა, თუმცა საზოგადოდ ფინურს ენებშიაც კია მიღებული; სანსკრიტული *visan* ჰნიშნავს წყალს, სინოტიეს, ბერძნული *πεισθα* – რწყავს სიგრილეს, *πεισθις* – ადგილს,

---

¹⁾ Rech. p. 124, not, 128 – 130.

²⁾ Ibid. P. 131 – 132.

³⁾ Ethnog. Caucas. p. 175, 195.

რომელიც წყლის ნაკადულით ირწყვის, *πισθα* – სმას. ნემეცური *wasser*, ანგლიური *water* არის წყალი. იგივე მნიშვნელობა აქვს ჩრდილო-ფინურს *vesi* ანუ *vessi*, ვენგრულს – *fiis*, ჩერქეზულს – *pzéh*, *psé* ანუ *psi*; მდინარეს ჰიფასის უჩვენებენ ინდოეთის პენტოპამიაში; პტოლომე ფაზისს ასახელებს ცეილანის კუნძულზე; პოზანი მოიხსენებს ოფისსვე არკადიაში. ოფისსვე ვპოვულობთ ჩვენ ჭანეთში ანუ ლაზისტანში. ჭოროხი და აგრეთვე არაქსი თავიანთ სათავეებში იწოდებოდნენ ფაზად. ამ სიტყვიდამევა წარმომდგარი ბაზიანი ანუ ფაზიანი, რომელსაც უჩვენებენ ოსმალეთის საქართველოში ვიზანტიის ისტორია და ქართლის – ცხოვრება ¹⁾. ჩერქეზეთში არის ერთი მდინარე, რომელსაც ჰქვიან ვარ-დანი, ოსეთშია

არე-დონი, ყარაბულახის მხარეშია ფარ-ტანი; სულ ძველად ვარ-დონი ყუბანს თურმე ერქვა. ამ ორის ლექსის შეკავშირებაში დიდ მნიშვნელობას პოულობს ვივიანე-სენ-მარტენი. აი რას ამბობს ის ამ საგანზე: „თავდა-პირვლად შემოტანილია აქ var, თუმცა არ ვიცით რომელ ტომს შემოუტანია ის... შემდეგ დიდი დრო გადის. კავკაზიას მოესევა აღმოსავლეთით სხვა უცხო ტომი, რომელიც პოულობს აქ var-ს. მაგრამ ამ უცხო-ტომს თავისი საკუთარი სახელი აქვს, თავისი სახელ-წოდება მდინარისა; ეს სახელ-წოდება არის don, რომელსც დაურთავს var ს. ამ დროდამ იწყობა var-don-ი ანუ var-dan-ი. გადის კიდევ დიდი დრო. ვარდანს მოაწყდება ურალის მთით სხვა უცხო-ტომი, რომელიც ვარდანს შესვლის ყუბანად და ყუბანი დაშთება აქამომდე.“ ვარ-დონი –

---

¹⁾ Rech... p. 104 – 407.

თუმცა შეცვლით – გავრცელებულია თვით ევროპაში. Var არის კელტური სიტყვა: ირანულად, სპარსულად და ახალქურთულად bārân ჰნიშნავს წვიმას; ეს მნიშვნელობავე აქვს პეჰლევურს baran-b, ოსურს шарап-ს ანუ ouaran-ს. თვით don ანუ doun ჰნიშვნენ წყალს, მდინარეს. სანსკრიტულად არის dhounî, ბერძნულად δινη, ოსურად don, doun, ლიტვურად, ლივონიურად oudens, ირლანდიურად dinim ¹⁾).

„კავკაზიის ტომნი, დუბუას შენიშვნით, წარმოგვიდგენენ იმ ერთს იშვიათს მაგალითებთაგანს, რომელთაც აქამომდე შეურყევლად დაუცვავთ ძველი ყოფა-ცხოვრება. რაც ათასის წლის წინად ქრისტეს შობამდე ყოფილა, რაც სტრაბონის დროს ყოფილა, იგივეა ახლაც როდესაც თქვენ აქ შესდინართ ხეობების შუა-გულში, სადაც უცხო-ტომთ გავლენას არ უმოქმედნია, თქვენ ცხადად ჰხედავთ უძველესს ზნეობას და ჩვეულებას. თუ თქვენ ყურადღებით გამოიკვლევთ ყოფა-ცხოვრებას ქართველთ-კოლხთ შთამომავლობისას, რომელიც ფაზისა და ენგურის სათავეებში ცხოვრობს, შეუძლებელია თქვენ თვალ წინ არ აღსდგეს ჰომერის დროება, ჰომერის

ილიადის სურათები. მაგრამ არც ერთს ისტორიის წინა-დროთ ტომს არ დაუმარხავს იმოდენად ძველი ყოფა-ცხოვრება, როგორათაც ჩერქეზის ტომს ²⁾.“ ეს ასეც არის. აი ამისი დასამტკიცებელი საბუთები:

გამოკვლეულია, რომ თავრის თემი (ყირიმში) ყოფილა დასახლებული ფინნის მოდგმისაგან იმ დროს, როდესაც კავკაზიის ჩრდილო-მხარეს პირველად მოს-

---

¹⁾ Rech... p. 113 _ 128.

²⁾ Voyage, t. I, p. 108.

დგომია ინდო-ევროპიული შთამომავლობა, რომელსაც შეადგენდნეს კიმმერიელნი ანუ კიმრნი. თავრის ფინნები ისტორიაში ცნობილნი არიან თავრებად ანუ მთიულებად (toira ასსირიულს ენაზე ჰნიშნავს მთას) ¹⁾. თავრების ღმერთი ყოფილა, როგორც ჰეროდოტე მოგვითხრობ, ქალწული, თავრებისავე სიტყვით სახელ-წოდებული იფიგენიად. იფიგენიის ტამარი ყოფილა აღმართული მაღალს კლდის ქედზე; იმას მსხვერპლად უცხო თესლის კაცებს და ტყვეებს თურმე სწირავდნენ; იმათ გვამებს ზღვაში თურმე ჩასტყორცნიდნენ კლდიდამ და თავებს კი, კეტებზე ფაგებულებს, მოიტანდნენ შინ და აქ სახლებზე გარედამ მიჰლოურსმავდნენ. იფიგენია მიუთვისებიათ ბერძნებს, რომელთაც იმისთვის უწოდებიათ დიანა. დიანას ისინი მსხვერპლად ყმაწვილებს თურმე უძღვნიდნენ. იფიგენია ანუ დიანა თავისის რიგით შესულა თვით კავკაზიაში და სხვა მხარეებში. ჩეჩნები და ლეკები, რომელნიც ყოფა-ცხოვრებით მომატებულად ტავრელებთან დაახლოებულნი არიან, განსაკუთრებით უცხო-ტომთ მტრობენ; ჩერქეზნი ჰხოცდნენ ვოველს უცხო-ქვეყნის კაცს, რომელიც კი იმათ ხელში ჩაუვარდებოდა. „იმათ ღმერთა ქალწული იგივე იყო, რაც იყო სომხების ანაჰიდი ანუ ვენერა-მთვარე: სამდთო წესი იბერებისა და ალბანებისა წარმოადგენდა აგრეთვე ტავრების წესს: ალბანები, სტრაბონის სიტყვით, თაყვანს სცემდნენ მზეს, იუპიტერს და მთვარეს (ანაჰიდს), რომლის

---

²⁾ Dubois, Voyage, t. IV, p. 12

საც დაწესებულს დღეს საზოგადო ყრილობაში მსხვერპლად, ადამიანს შესწირავდნენ. ¹⁾ ჩვენის აზრით კოლხებსაც იგივე წესი უნდა ჰქონიყოთ, რადგანაც იმათი თაყვანის-ცემის საგანი იყო ისევ მზე, სახელ-წოდებული რეად ²⁾. დუბუას სიტყვით, სარწმუნოების მსგავსება უფრო ცხადია თავრებში და ბალტიის ზღვის პირის ჩუდო-ფინნებში, რომელნიც იყვნენ განთქმულნი მეკობარნი და იწოდებიან კურებად, ლივებად და ესტებად. იმათ ის ჩვეულება ჰქონდათ, რომ თუ ვინმე იმათ სარწმუნოებას არ აღიარებდა, იმას ისინი ცეცხლში დაჰსწვავდნენ, – და ომში ტყვედ დაჭერილს მსხვერპლად შესწირავდნენ თავიანთ ღმერთს. ეს მსგავსება იმას გვიმტკიცებს, ამბობს დუბუა, რომ თავრო-კავკაზიის ფინნება და ბალტიის ზღვის პირის ჩუდო-ფინნები ოდესმე ერთმანეთთან დაკავშირებულნი უნდა ყოფილიყვნენ ³⁾. ქართულს სარწმუნოებაზე თვით ქართლის-ცხოვრებაც ეთანხმება სტრაბონს. ქართლის ცხოვრება გვიამბობს, რომ ორის საუკუნის წინ ქრისტეს შობისა ქართველები „მსახურობდნენ მზეს, მთვარეს და ხუთს ვარსკვლავს,“ რომ ისინი თავიანთ უმაღლესს ღმერთად ჰრიცხავდნენ არმაზს, რომელიც იყო სომხების არამაზტი, სპარსების ორმუზდი, „წარმომადგენელი მზისა ანუ ცეცხლისა“, რომ იმათ ჰყვანდათ მოგვნი „მზის მსახურნი.“ ამასაც კი იტყვის ქართლის-ცხოვრება, რომ ქართველები იმ დროს ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო ⁴⁾.

---

¹⁾ Dubois, Voyage, t. IV p. 10 – 20.

²⁾ Ethnog., p. 315.

³⁾ Voyage, t. VI, p. 14 – 15.

⁴⁾ Hist de la Géor.. t. I. p. 33 – 34, 100 – 101. S-Mart, Mém sur l' Arm., I, p. 306.

დღუბუას სიტყვითვე „კავკაზიის ტომნი მუდამ ევლტოდ-
ნენ დრუიდიზმს ანუ ტყის თაყვანის-ცემას. დრუიდიზმი კავ-
კაზიაში შეუკავშირდა საქრისტიანო აღსარებას. აქ არ არის,
თითქმის არც ერთი ეკკლესია, არც ერთი სალოცავი ადგი-
ლი, რომ დაჩრდილებული არ იყოს ძველის ხეებით, რომელ-
თაც შიშით და მოწიწებით ეპყრობიან. აფხაზეთში, სადაც
მომატებული კვალია დაშთენილი ქრისტიანობისა, ვიდრე
ჩერქეზეთში, ხალხს აქვს საკუთარი სამღთო ტყეები. პრო-
კოპი დარწმუნებით გვიამბობს, რომ იმის დროს (მე VI საუკ.)
აფხაზნი თაყვანს-სცემდნენ ხე-ტყეებს, რომელნიც ღმერთე-
ბად თურმე ირიცხებოდნენ ¹⁾. ახლა თითქმის მთელს კავკა-
ზიაში, თვით საქართველოში, სახატო ხე-ტყეს ვერავინ გაჰბე-
დავს ხელი შეახოს, შიშის გამოც რომ განრისხებულმა ხატ-
მა ის არ ვაჰსაჯოს... სად უნდა იყოს ფესვი დრუიდიზმისა?
ჩვენ ვიცით, რომ ძველად ხეების თაყვანი გავრცელებული
იყო ინდუსებში, სპარსებში, ბერძნებში, სკანდინავებში.
თვითოეული ამ ტომებში თაყვანს-სცემდა რომელსამე ხეს:
მუხას, ლეღვს და სხ. განსაკუთრებით განსხვავებული იყო
ეგვიპტეტი, სადაც, როგორც სჩანს, დრუიდიზმს დასაწყისი
უნდა ჰქონდეს. აქ სამღთო ხეები ხშირად იპოვება ნილოსის
ვაკე-მინდვრების ძეგლების მხატრობაში. პლუტარხის სიტყვით,
სიკომორის ლეღვის ხე ოზირისის ღვთის ხე იყო და პირველ-
დასაწყისს სამშობლოს წარმოადგენდა ²⁾. როგორც ახლა
ნამდვილად არის გამოკვლეული, ოზირისი იყო ღვთად

---

¹⁾ Voyage, t. I, p. 134 – 135.

²⁾ Ethnog., p. 387 – 389.

შერაცხული ეგვიპტელების მეფე სეზოსტრისი ¹⁾, რომელიც
ცხოვრობდა მე XIV საუკ. ქრისტეს წინად, სახელ-განით-
ქვა თავისის სამხედრო მოგზაურობით და სხვა ქვეყნების
დაჭერით, რომელმაც ადამიანთ ასწავლა, როგორც გვარწმუ-
ნებენ, სხვათა შორის, ღვინის კეთება ²⁾, რომელმაც, ჰერო-

დოტეს თქმულებით, ფაზის მდინარეზე დაასახლა ეგვიპტელების კოლონია, საიდანაც შთამომავლობენ ვითომც კოლხიდელები, რომელმაც დაპყრობილს მხარეებში გააშენა ქალაქები, იმათ შორის თვით კოლხიდაში ეა, შემდეგ არხეოპოლი ანუ ნაქალაქევი ³⁾). შესანიშნავი ეს არის, რომ სეზოსტრისის სახელი აქამომდე დაშთენილია კავკაზიის ზეპირსიტყვაობაში, რომელშიაც თვით იმისი პირადი თვისებები გამოიხატება. ჩერქეზები თავიანთის უკანასკნელის სიკვდილის დრომდე იმას უწოდენ სეოსერესად ანუ სეოსირისად. იმათის თქმით, სეოსერისი იყო დიდი მგზავრობის მოყვარე ღმერთი, რომელსაც ხელთ ეყრა ქარი და წყალი. სეოსერისის წარმომადგენელად იმათ მიაჩნდათ ქორფა მსხლის ხე, რომელსაც მოსჭრიდენ ხოლმე ტყეში, შემოჰქონდათ ის შინ და თაყვანს-სცემდენ იმას როგორათაც საქონლის მფარველს ღმერთს ⁴⁾). – თვით მიფს ოქროს რუნზე ეგვიპტეში უნდა ჰქონდეს თავისი დასაწყისი, რადგანაც იქ სამლო ხეების თაყვანისმცემელთ ჩვეულებად ჰქონდათ იმათის შტოების შემკობა ოქროს ნივთებით: ოქროს მანიაკით, ბრასლეტებით, და სხ. შესაძლებელია, რომ ეს ჩვეულება კოლხი-

1) Ethn. p. 135 – 135.

2) Ibid p. 142 – 143.P.

3) Ibid p. 157.

4) Ibid p. 137 – 138. Dubois, Voyage... t. I, p. 137. Bell, Journal. T. I, p. 249.

დაში გავრცელდა ერთს და იმავე დროს, როდესაც ხე-ტყის თაყვანისცემა შემოვიდა. ეს-კია, რომ ორივემ აქ ნახა ოქროს რუნი, კოლხიდის წალკოტში დაკიდებული დიდს იფნის ხეზე ¹⁾). – არიმანი, „მაცთური სული“, წინააღმდეგი ორმუზდისა, „ბრძენის სულისა“ ²⁾, არიმანი, მეფე დევებისა ³⁾, აგრეთვე ცნობილი იყო კავკაზიაში. კავკაზიის ზეპირ-თქმულებით, ორმუზისაგან დათრგუნვილი არიმანი ანუ ამირანი შემქვალულია ერთსმითის შუა-გულში და შელურსმულია მძიმე ჯაჭვით, რომლის შეწყვეტასაც ამაოდ ცდილობს. თვით დევები, რომელთაც სპარ-

სნი წარმოგვიდგენენ ცეცხლით-მოსილ გველებად, რომელ-
ნიც არაბთ თქმულებაში არიან გადაქცეულნი დივებათ, ბერ-
ძნების თქმულებაში ტიტანებად, ⁴⁾, რომელნიც ქვეყნის პირ-
ზე სთესენ სიბოროტეს და უბედურებას ⁵⁾, დიად გავრცე-
ლებულნი არიან აგრეთვე ქართველების წარმოდგენაში. ქარ-
თველები იმათ დევებადვე უწოდებენ. დევია უშველებელი
გველი; ის ხშირად მოიხსენება სახალხო ზღაპრებში. დევს
აქვს რამდენიმე ადამიანის-მსგავსი თავი; იმისი ელვა-მოსილი
თვევალეები, საზარელი კბილები, უშველებელი ტანი ზარსა
სცემენ დედა-მიწას. დევი ებრძვის ყოველსავე სულ-დგმულს.
თუ არ სასწაულებრივს ძალას იმისი ძლევა არას შეუძლიან.
ფეოდალური სისტემა ანუ ფეოდალიზმი ⁶⁾, კავკა-

---

¹⁾ Ethn. p. 389 _ 390.

²⁾ Макс Мюллера наука объ языкѣ, стр. 156 – 157.

³⁾ Ethn. p. 359.

⁴⁾ Ibid. p. 315, 331 413.

⁵⁾ Mém. sur l' Arm., t. II, p. 412, 473.

⁶⁾ Fief ახალს ლათ. ენაზე feodum (საქსონურზე fee ჯილდო, od – საკუთ-
რება); აქედამ წარმოსდგა féodalité და feudataire. ასე უწოდნენ საკუთრებას უძ-

ზიაში ისე ძველია, როგორათაც თვით ისტორია. ჩვენ ზე-
მოდ მოვიხსენეთ ხუთი კასტა ანუ საზოგადო წესი სტრაბო-
ნის დროს იბერიაში. დუბუა აღრიცხავს ჩერქეზეთში იმდენ-
სავე კასტას, რომელნიც, იმისის შენიშვნით, სრულებით
ეთანხმებიან საშუალო-საუკუნოების რაინდობას ანუ ძველის
საბერძნეთის არისტოკრატიას. „სკეპტუხების ფეოდალიზმი
საბერძნეთში იგივეაო, რაც ჩერქეზეთის ფეოდალიზმი. გან-
ვითარებულს ხასიათს ერთისასაც და მეორისასაც შეადგენდნენ-
ნო მონები და ტყვენი. აღამემნონი, ულისსი, ახილლესი,
რომელნიც მსუბუქის ნავებით უეცრად დაესხმიან მდიდარს
ქალაქებს, ააოხრებენ იმათ, დაატყვევებენ იმათ მცხოვრებ-
ლებს, წარმოგვიდგენენო ცხოველს სურათებს ჩერქეზეთის
მამაებისას და ჯუღუბებისას. როდესაც პარისი იტაცებსო
ელენეს და სილონიის დედა-წულთ, მაშინ ის იმ საქმესვე
იქსო, რასაც ახლა ჰსჩადიან ჩერქეზები. მაგრამ ისე არაფერი

გაგაკვირვებთო თქვენ, როგორადაც სრული მსგავსება იმა-
თის ფეოდალიზმისა და ყოფა-ცხოვრებისა ლიტვების ფეო-
დალიზმთან და ყოფა-ცხოვრებასთან ¹⁾. „მონაობას ჩერქე-
ზეთში და აფხაზეთში მუდამა ფასი ედვა. სტრაბონი I საუკ.
დამდეგ ქრისტეს შემდეგ, პროკოპი მე VI საუკუნეში,
ინტერიანო მე XVI საუკუნეში და ახალის დროს მოგზა-

რავს ანუ დედა-მიწისას, რომელსაც საშუალო საუკუნოებში გერმანიის ანუ
ფრანკის მხედარი _ წინამძღომელი ითვისებდნენ დამონავებულს ქვეყნებში
და რომლითაც აჯილდოებდნენ თავიანთ ქვემეგრდომთ, რომელნხც იმათ
ომებში დაჰსდედნენ.

¹⁾ Voyage.. t. I, p. 108 – 109. 148 – 149, t. II, 49, 50. Bell, Journal d' nne
residence en Circassie, t. I, p. XXXVI.

-113-

ურნი იხსენიებენ მონაობაის აღებ-მიცემობას. შეიძლება ვთ-
ქვათ, მილიონი მონები არიან გასყიდულნი ჩერქეზეთიდან
და აფხაზეთიდან სხვა და სხვა მხარეში, ვითომც რომ „გან-
გებას ჰქონდა აზრი ამ სახით კაცობრიობის მოდგმა გაე-
უმჯობინებინა ¹⁾“. რა გვარად ეპყრობოდნენ აქ მონებს ეს იქი-
დამ სჩანს, რომ ნემეცურის მოგზაურის რეინეგის სიტყვით,
რომელსაც მოიხსენებს დუბუა, ჩერქეზები მონებს მსხვერ-
პლად ჰსწირავდნენ მიცვალებულს ნათესავებს და მეგობრებს,
ახილლესის მიბაძვით, რომელმაც თავისს მეგობარს პატრო-
კლის შეჰსწირა, იმისს საფლავზე, მონანი და ტყვენი ²⁾). რა
არის კავკაზიური სისხლის – ძიება ყველამ ვიცით. სისხლი
კავკაზიის მთიულებში წარმოგვიდგენს თითქმის მთელს სამ-
სჯავრო – სისხლის კანონს. დუბუას სიტყვით, სისხლის – ძი-
ება არსად არ არის ისე მკაცრად აღბეჭდილი, როგორათაც
აქ. აქ დათხეული სისხლი უეჭველად უნდა იზღვიოს. მონა-
თესავეს, მახლობელია თუ შორეული, სამღთო ვალად აძევს,
რომ იმან განწმინდოს დაღვრილი სისხლი ნათესავისა, დაამშვი-
დოს იმისი აღშფოთებული სული. დუბუას მოჰყავს ილია-
დიდამ ერთი მაგალითი დასამტკიცებლად, რომ ჰომერის დროს
სისხლის-ძიება სჯულად ყოფილა დაწესებული საბერძნეთში.
თვით სტუმართ-მოყვრობა კავკაზიაში, რომელიც ვალად

ადებს მასპინძელს და იმის მონათესავეებს სისხლის-ძიებას სტუმრისას, წარმოგვიდგენს აგრეთვე სტუმართ-მოყვარეობას ძველის საბერძნეთისას. გამოაშკარებული ავაზაკობა ანუ ქურდობა ჩერქეზების ჩვეულებით უეჭველად უნდა დაისაჯოს

---

1) Voyage... t. I, p. 125.

2) Ibid. p.140.

ორ-წილად; იდუმალი ქურდობა კი იმათს აზრში არის საქებარი საქმე, კარგი ვაჟ-კაცობა. ასე იყო თვით ლაქედემონში ¹⁾).

ყირიმისა და საქართველოს აღწერაში დუბუამ განსაკუთრებით ყურად-ღება მიაქცია ძველს კლდის-ქვაბებს, რომელნიც დიად ბლომად არიან დაბნეულნი აქა-იქ. იმათის ისტორიული მნიშვნელობა, ჩვენის ფიქრით, დიუბუამ პირველად უჩვენა. იმისის სიტყვით „კლდის-ქვაბები არიან უძველესის ცივილიზაციის ცოცხალნი მოწამენი.“ ის ამბობს, რომ აქამომდე ჯერ ღირსეულად ყურად-ღება არ არისო მიქცეული ამ საგანზე: თუმცა ის დიად შორს არისო ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაზე, მაგრამ თუ გამოვიკვლევთ, ის ბევრს ფაქტებს გვიჩვენებსო, იმისთანა ფაქტებს, რომელნიც ისტორიის წინა-დროების წყვიდადის ფარდით არიან გარე-მოცულნი. სულ ძველად უმეტესი ნაწილი აზიის მცხოვრებთა, ბინადრობის დადების შემდეგ, სადგომად კლდეებში ქვაბებსა სჭრიდნენ; კლდეებშივე სთხრიდნენ ტაძრებს და სასაფლაოებს. კლდე-ქვაბების კვალი აქამომდე მრავალი იპოვება ინდოეთში, სპარსეთში, ეგვიპტეში და აბისინიაში. ძველი ქალაქები, იდუმეთისა კლდეებში იყო გამოქანდაკებული. ლიბანის მთის ძირი, ჩრდილო ვაკე-მინდორი იორდანისა, სახელ-განთქმულნი იყვნენ ამ გვარისავე ქალაქებით. სიცილიის ტინები დაჩხვლეთილებია უწინდელის სავანეებით. დიდს საბერძნეთში და ეტრურიაში აქამომდე დაცულია კლდის აკლდამეები; კრიტის ლაბირინტი იყო ასპარეზი პირველის ბერძნების მეფებისა.

მცირე – აზია და თვით ფესალია სავსეა მშვენიერის გროტე-ბით. 1), ფრანციის სამხრეთად თქვენ ჰპოულობთ ურიცხვს გროტებს, „სადაც, როგორათაც სჩანს, ცხოვრობდა ნათესავი, მსგავსი კავკაზიისა, ყირიმისა და მეოტიდიის მოდგმისა“. 2). თავისის ცივილიზაციის დასაწყისში, ამბობს იგივე დუბუა, ტავრნი, ქართველნი, კოლხნი, სომეხნი და კავკაზიის შუა-ადგილების და ჩრდილო-მხარეების ტროგლოდინტი ცხოვრობდნენ კლდე-ქვაბებში. ყირიმში არიან ისინი ბლომად გაბნეულნი ინკერმანისა, ჩერქეზკერმანისა და ტეპეკერმანის კლდეებში და სხ. საქართველოს კლდე-ქალაქები არიან: უფლის-ციხე გორის მახლობლად, არმაზი მცხეთის გარე-შემო, ვარძია და ზედა-თმოგვი ახალციხის მაზრაში, მღვიმე იმერეთში და სხვანი 3). გასაოცარი შრომაა დადებული გროტებზე: მრავალი იმათაგანი ეტაჟებად არის დაყოფილი; აქ არის სასინათურები, ბუხრები, ჭები ანუ მდინარეზე სავალი კლდის გულში ჩათხრილი გზები და ყოველივე, რაც სახლოსნობაში საჭიროა სახმარებლად. ქვაბიდან ქვაბამდე, ეტაჟიდან ეტაჟამდე გამოჭრილია კიბეები, ტერასები, გალერეები. ზოგიერთი კლდე-ქვაბები წარმოადგენენ გასაკვირველს ხელოვნებას. ამ ხელოვნების მაგალითად დუბუა უჩვენებს უფლის-ციხეს. უფლის-ციხეში, განსაკუთრებით იმისს საუფლო პალატში, თქვენ გაკვირვებაში მოჰყევხართ სიმმეტრიას და ორნამენტების ხელოვნებას: კორნიზებს, სვეტებს, თაღებს და სხ. 4). ვისაც ყურადღებით შეუნიშნავს დუბუას

---

1) Dubois, Voyage... VI, p. 315, 317.

2) Ethnog., p. 436.

3) Voyage, t. VI p. 218, 319.

4) Ibid. p. 260 – 263, 282 – 283, 306 – 309, 311, 318 – 319.

მოგზაურობაში როგორათაც კლდე-ქვაბების ქალაქები ყირიმისა და საქართველოსა, აგრეთვე უძველესი იმათი ციხე-სიმაგრეები, ესე იგი: პანტიკაპეა, კიმმერიკუმი, გორის-ციხე, ხერთვისის-ციხე და სხ., ის შეუძლებელია არ დარწმუნდეს, რომ პირველთ ხელოვნებიდამ წარმომდგარა უკანასკნელთ ხელოვნება: ამ ციხე-სიმაგრეების შენობის რიგი, იმათი ადგილ-მდებარება, იმათი შინაგანი დაწყობილება თითქმის იგივეა, რაც კლდე-ქვაბებში. ისინი არიან ამართულნი აგრეთვე მალ-ლობებზე ტერრასებად ანუ ეტაჟებად; აქ არის გათხრილი მიწის-გულში წყალზე ჩასავალი გზა; ეტაჟიდან ეტაჟში გზა ანუ ახდილია, ანუ დახურულია; იმათ მაღალ-დიდროვან კლდეებზე მიდგმულია საცხოვრებელი შენობაები თახჩებით, ბუხრებით, სასინათურებით, და სხ. უძველესი ციხე – სიმაგრეები აშენებულია უკიროდ დიდროვანის ფიქალა-ქვებით; აგური ანუ არსად არის, ანუ იშვიათია ¹⁾).

ყირიმის კიდეებიდან და ტავრიდის ვაკე-მინდვრებიდამ დაწყობილი ვიდრე ტანაისის და ყუბანის ნაპირებამდე მოგზაური შეჰხვდება აქა-იქ მრავლის გორაკებს ანუ კურგანებს. ისე ბევრი კურგანები არსად არის, როგორათაც კიმმერიკუმისა, პანტიკაპეისა და ტემრუკის გარემემო და კიმმერიის ბოსფორის კიდეებზე. კურგანები იპოვება აგრეთვე ფესალიაში, მაკედონიაში, ალბანიაში. დუბუას აზრით ისინი არიან ნაწარმოებნი იონიელთ კოლონისტებისაგან: პირველნი იმათნი მომგონნი კი უნდა იყვნენ ბერძნების წინაპარნი – პელაზგები. მრავალს კურგანზე შეუნიშნავთ უშნოდ გამოკვეთი-

---

¹⁾ Dubois. Voyage, t. II. p. 302 – 303, t. III. p. 184 – 189; t. V. p. 119 – 121, 256 – 262...

ლი ქვის სვეტი სფინქსის სახით. შიგნიდამ ზოგიერთი კურგანი თავ-შეკრულია ეგვიპტურის თაღით. კურგანებში იპოვება დიად ღირს-შესანიშნავი არხეოლოგიისთვის საგნები: მამა-კაცის დედა-კაცის ძვლებზე ბრასლეტები, მანიაკები, გულზე ეგვიპტური თალისმები და სხვა სამკაული, ძველი მანეთები და ვაზები წარწერებით ბერძნულს ენაზე ¹⁾). აქ

განსაკუთრებით თქვენს ყურადღებას მიაქცევენ ვაზები, რომელთაც უწოდებენ ეტრუსის ვაზებად, რადგანაც ისინი პირველად აღმოჩნდნენ ეტრურიაში იტალიაში, და რომელნიც აღმოიპოებინა როგორათაც საბერძნეთში, აგრეთვე მთელს აღმოსავლეთის მხარეებში. ბერძნები ამ ვაზებს უწოდდნენ კადოს; ისინი იყვნენ თიხისა, გამომწვარნი და წარმოადგენდნენ რამდენსამე სხვა და სხვა ფორმას: იმათ ჰქონდათ ერთი, ორი და სამი ყური; კადოსები შეადგენდნენ წყლის მოსატანს ჭურჭელს, მხარზე ანუ თავზე შემოსადგმელს. არის უყურო კადოსებიც, დიად დიდის ზომისა, რომელნიც მთლად ჩამჯდარნი არიან მიწაში ღვინის შესანახავად. ეს არის ჩვენებური ქვევრები, რომელნიც ბლომად იპოებიან ყირიმს ძველს ნანგრევებში. რამდენადაც ყირიმს დაჰმორდებით და საქართველოს შუა-გულში შესდიხართ, იმდენად ქვევრების ზომა უფრო დიდია. კახეთში, ამ მთელის კავკაზიის უკეთესს ვაზის სამშობლო ადგილში, სიმაღლე უდიდესის ქვევრისა ერთი საჟენია და მეტიც ²⁾. „ღვინის შენახვა

¹⁾ Voyage... t. V, p. 30 – 31, 44 – 45, 75 – 77, 132 – 133, 137 – 162, 181 – 183. Klaproth, Voyage au mont Caucase, t. I, p. 236. Ethn. p. 203 – 209, 347.

²⁾ Dubois, Voyage, t. I, p. 285 t. V, 151 – 161; t. VI, p. 177, 385.

ქვევრებში, დუბუას გამოკვლევით, დიად ძველი ჩვეულებაა. მაგრამ არ შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, ეს ჩვეულება ქართველებმა ბერძნებისაგან მიიღეს, თუ ბერძნებმა ქართველები-საგან. ეს – კია, რომ როდესაც არგონავტები კოლხიდაში შემოსულან, მაშინ კოლხიდაში ცივილიზაცია კიდევ დამყარებული იყოფილა ¹⁾.“ „უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართული სიტყვა ღვინო სომხურად ითქმის კინი, ბერძნულად οἶνος, ლათინურად vinum, რომელნიც თითქმის ერთგვარ გამოითქმიან, მაშინ როდესაც ეს სიტყვა არ არის სპარსულში, არა ბულში, თურქულში და თურქო-თათრულში. ეს შემთხვევა და აგრეთვე ისა, რომ ვაზი ისე უხვად არ სად იპოება, როგორათაც საქართველოში და სომხეთში, გვიმტკიცებენ რომ საქართველო და სომხეთი უნდა შეადგენდნენ ნამდვილს

ვაზის სამშობლო ადგილს, რომ ვაზი აქედამ უნდა იყოს გავრცელებული იმ მხარეებში, რომელნიც ჩრდილოეთით საშუალო-ქვეყნის ზღვას მოეზღინებიან. ეს უფრო ამისთვის არის დასაჯერებელი, რომ არც vinum, არც სხვა იმისი მსგავსი სიტყვა არ აღმოიპოება ძველს ინდოეთის ენაში, რომელსაც დაუცვამს მრავალი ფესვი, ერთი და იგივე იმისს მონათესავე ენებში – ლათინურში, ბერძნულში და ნემეცურში ²⁾).

კავკაზიის ტომთ მეურნეობა აღბეჭდილია აგრეთვე ძველის დროს ბეჭდით. აწინდელის ჩერქეზების სახლოსნობა, დუბუას თქმით, წარმოგვიდგენს ნამდვილს სახლოსნობას კურლანდიის ლეტტებისას, ამ ნახევარ-სლავიანურის და ნა-

---

¹⁾ Dubois, Voyage... t. I, p. 285.

²⁾ Klaproth, Tableau du Caucase, p. 123.

ხევარ-ფინურის ტომისას ¹⁾). ჩვენ ვპოვულობთ ძველად, სხვათა შორის, ჩვეულებას, რომელსაც აქამომდე მისდევენ საქართველოს ტომის ნაწილი და სომხები: ფეხ-მოკეცით სხდომას ხალიჩა-დაფენილს ტახტზე, მუთაქაზე მიწოლით ²⁾); ვპოვულობთ საქმელში ქაშათ ხმარებას – ბრინჯისას საშუალოაზიაში, ქართლში, კახეთში და სომხეთში, ლომისას (panicum italicum) ლიხის მთას იქით და იმისს მსგავსს საქმელს სლავიანურს ტომებში, ლიტველებში და ლეტტებში ³⁾); ვპოვულობთ მწვადს, რომელსაც იმ გვარადვე ამზადებდნენ, როგორათაც ახლა ჩვენში, თვით ილიადის დროს ბერძნები ⁴⁾); ვპოვულობთ ღვინის სმას ვერცხლის აზარფეშებით და ყანწებით ⁵⁾ და ამასთანავე ნადიმებში ტოსტის წარმოთქმას ნათესავთ და მეგობართ სადღეგრძელოდ და სულის განსასვენებლად: ეს ჩვეულება ჰომერის დროსვე იცოდნენ ⁶⁾). – თვით კავკაზიური ტანთ-საცმელი არ არის ახალი: პანტიკაპეის ძეგლების მხატრობაში დუბუას ცხადად შეუნიშნავს როგორათაც ჩვენებური დედა-კაცური ჩადრი, აგრეთვე მამა-კაცური ჩოხა, რომელიც არის ტანთ-საცმელი

უწინდელის გერმანიელებისა, სკვითებისა, სარმატებისა და აგრეთვე სერმეჯი აწანდელის ლიტვებისა ⁷⁾. ჩვენებური ნაბადი, სომხური იაფინჯი, ჩერქეზული ჯანო, სხვა არა არის რა, როგორათაც ძველი ხლამიდა, რომელშიაც ულისის მამა ლაერტი, ილიადის თქმულებით, ზამთარში, ცეცხლთან

---

1) Dubois, Voyage, f. I, p. 114.

2) Ibid. t. V, p. 208, 211, 234 – 235.

3) Ibid. t. I, p. 146, note 1.

4) Ibid note 3.

5) Ibid. t. V. p. 204, 205.

6) Ibid t. I, p. 86, note 1.

7) Ibid. p. 118 – 119; t. V, p. 203, 210, 213.

გახვეული იწვა, მონებ – მხლებელი ¹⁾. ხმარობენ აგრეთვე კავკაზიელნი სლავიანო-თათრულს თულუფს ²⁾. თურქული ბაშლიყი, აფხაზური ხეთაფი, ჩერქეზული ფახო, ქართული ყაბალახი წარმოგვიდგენს ფრიგიულს თავ-სახურს, რომელიც იხმარებოდა სკვითებისაგან, რომელსაც ახალს დრომდე ხმარობდნენ ლიტველნი და რომელიც კავკაზიაში გავრცელებულია ყველგან. ყაბალახი ხშირად აღმოიპოება ჰანტი კაპეის ძეგლებისა და ეტრურიის ვაზების მხატრობაში, სადაც ამასთანავე შეინიშნება ამაზონების სრულს კავკაზიურს ტან-საცმელზე ჩერქეზული ვიწრო შარვალი და ტყავის ბაშმაკები, რომლებთაც ხმარობდნენ სკვითნი ³⁾. შეინიშნება აგრეთვე სამხედრო იარაღი; სახელდობრ: ხელ-შუბი, შვილდ-ისარი ⁴⁾ და მრგვალი ფარი, ხით შეწნული, თვით იმ გვარი ფარი, როგორიც დაჰქონდათ ძველს კავკაზიის ტომებს და აქამომდე დააქვთ გლიგოელებს ანუ ინგუშებს. ⁵⁾.

აქ არ შეიძლება არ მოვიხსენოთ თავად-აზნაურის ვაჟის აღზდა ჩერქეზებში, აფხაზებში და თვით განვლილის საუკუნოების საქართველოში, როგორც ამას შემდეგ ვუჩვენებთ. ვაჟი სიყმაწვილობაშივე გაეზარებოდა უცხო სახლში, სადაც ასაკობამდე იზდებოდა და ისწავლებოდა ჩვეულებისა-

მებრ; დაბრუნების დროს შესაფერი ჯილდო იყო დადებული ხან და ხან გამზდელი თვითონვე კისრულობდა ჭაბუკი-მოწაფის დაქორწინებას:.. როდესაც ის ღირსეულს დედა-წულს შეჰნიშნავდა, ის მეგობრების შემწეობით იმას იტაცებდა და

---

1) Dubois, Voyage... t. I, p. 121, 147 note; t. V; p. 180.

2) Ibid. t. V, p. 202.

3) Ibid. t. I, p. 120 – 121; t. V, p. 178, 210 – 211.

4) Ibid. p. 207.

5) Ibid. p. 178.

-121-

იმის სასყიდელის თვითონვე მეგობრების თანაშემწეობით აძლევდა ქალის დედ-მამას. ეს ჩვეულება წარმოადგენს პელეას, რომელიც ახილესს აღსაზრდელად მიანდობს ცენტორს ხირონს. სასყიდელი, ახლანდელის მზითვის მაგიერი, ეკუთვნის აგრეთვე ძველს ჰომერის დროებას: როდესაც აღამემნონი ფიქრობს, რომ ერთი თავისი ქალი მისცეს ახილესს, აგები ამ სახით ის დაამშვიდოს ბრიზიის მოტაცებისათვის, მაშინ ის ამბობს: არა თუ მე არ მოვთხოვო. ახილესს ჩვეულებრივს სასყიდელს, მე თვითონ მოუმზადებო ჩემს ასულს მდიდარს მზითევს ¹⁾). ჩერქეზებს, ფშავებს, თუშებს და ხევსურებს უკანასკნელს დრომდე ჩვეულებად ჰქონდათ გამოსყიდვა ომში მოკლულის მონათესავისა. განგებ გაჰგზავნიდნენ ისინი კაცს მტერთან და დაიბრუნებდნენ გვამს: იმის ფასად იყო საქონელი, ცხენი დასხვა საგნები: „აქაც ვხედავთ ჰომერის სურათს, რომელიც მოკლულის ჰექტორის გამოსყიდვას წარმოგვიდგენს ²⁾). ჩვენ ზემოდაც მოვიხსენეთ ერთი ბარბაროსული ჩვეულება, რომელსაც, დუბუს შენიშვნით, მისდევდნენ ტავრები, ლიტველები და ოსები, ესე იგი: ომში მოკლულის მტრის თავის და ძვლების მიღწერა სახლებზე ³⁾). ეს ჩვეულება, როგორც ჩვენ ადგილობრივ დავრწმუნდით, თუშებში, ხევსურებში და ფშავლებშიაც იყო უკანასკნელის დრომდე, მაგრამ აქ თავების ნაცვლად მიჰღწერს მავდნენ სახლებზე მტრის მარჯვენა ხელს, ეს ჩვეულება იმათ

დასასრული პირველის რვეულისა.

¹⁾ Dubois, Voyage...t. I, p. 115 _ 116, notes. Bell, Journal... t. I, viij, xlj.

²⁾ Dubois, Voyage...t. I, p. 140.

³⁾ Ibid. t. V, p. 10 – 11.

-122-

ამ რვეულის შეცდომები.

გვერდი:

	ზემოდამ.	ქვემოდამ.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
2	14	„	ისტორის	ისტორიას
3	10	„	მოჰფენს‘	მოჰფენს,
20	„	5	ადგილზე	ადგილს
23	11	„	სისუტე	სისუსტე
59	12	„	შემჭულნი	შემჭვალულნი
60	„	1	Etn.	Ethn.
64	„	1	Empire des Tsars, II p. 530 _ 554.	Empire des Tsars, II, p. 530 _ 554. Наука объ языкѣ, стр. 239, 254; Нибуръ въ „Со- чиненіяхъ Гри- новскаго“ 1856, т. 2, стр. 57 _ 59.
77	7	„	მშვილდ-ისარს	შვილდ-ისარს
–	„	6	დაღისტანი	დაღისტანი 4).
–	„	7	დაღისტანი 4).	დაღისტანი.
112	7	„	განვითარებულს	განვითარებულს
120	11	„	რომლებთაც	რომლებსაც